

A Political Typology of Protest Movements in the Razavi Era

Seyed Javad Hosseini¹

1. Assistant Professor of Political Sociology, Faculty of Islamic Studies and Political Sciences, Imam Sadiq University, Tehran, Iran: S.j.hosseini66@gmail.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	The Alids have always been considered a political opposition group within the Abbasid rule. With the increase in protest movements during the era of Imam Reza (AS), the Abbasid caliph Ma'mun attempted, through a soft-power strategy, to both suppress these protest movements and eliminate the spirit of protest and uprising against usurping governments from society. Upon discerning this design, Imam Reza (AS) engaged in a three-pronged confrontation: to thwart the implementation of Ma'mun's plan, to sustain the spirit of protest and uprising in society by introducing a standard model for protest movements, and also to identify deviant protest movements. This research essentially seeks to answer the question: How, and based on what propositions and components, did Imam Reza (AS) preserve and guide the protest movements endorsed by the Imamate current? To answer this question, it seems necessary first to enumerate the types of protest movements in the era of Imam Reza (AS) and then, in the second stage, answer the main question. The findings of this article, which are based on library research methods, historical sources, and data analysis, will categorize the typology of protest movements into four types: Government-seeking, Reform Movement, Deviation, and Method. Furthermore, Imam Reza (AS) endeavored to sustain the spirit of protest in society and transmit it to future generations of Shi'a by introducing the necessary components of the standard model for protest movements.
Article History:	
Received: October 17, 2024	
In Revised Form: December 18, 2024	
Accepted: January 05, 2024	
Published Online: September 23, 2025	

Keywords Movement, Protest, Current Analysis (Jaryān-shenāsi), Imam Reza (AS).

Cite this The Author (s): Hosseini, J (2024). A Political Typology of Protest Movements in the Razavi Era : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 3, Autumn 2025, Serial Number 51 – (7- 42)- DOI:10.22034/farzv.2025.81606.1153

— Publisher: University of Tehran Press

Introduction

The Problem

The Razavi era was full of protest movements that considered themselves connected to Imam Reza (AS). After the fall of the Umayyads, when the Abbasid branch of the Hashimi branch took power, the Alawites were always opposed to the Abbasids. However, among the Alawites, the Hassani branch had a much more aggressive approach towards the Abbasids. In such a situation, Ma'mun, as the Abbasid caliph, tried to manage and suppress these protest movements after overcoming the internal rivals of the Abbasid family. Ma'mun al-Rashid had two paths ahead of him in the face of the protest movements.

1. Adopting a policy of repression
2. Managing protest movements

In order to achieve a peaceful caliphate, Ma'mun tried to manage all protest movements with a Shiite approach in a soft and political way by proposing the succession of Imam Reza (AS). In response to this policy, while managing Ma'mun's succession plan, he tried to neutralize Ma'mun's goals by presenting the correct model of protest. This research is actually trying to answer the question of how and based on what components did Imam Reza (AS) preserve and guide the protest movements approved by the Imamate? To answer this question, it seems that we should first enumerate the types of protest movements in the era of Imam Reza (AS) and then answer the main question in the second stage.

2. Method

The method used in this article is at two levels of data collection and data analysis. In the data collection stage, using documentary and library methods and primary historical sources, historical statements were selected and collected in the form of a file, and in the data analysis stage, the research was conducted by analyzing and interpreting the historical statements.

3. Theoretical foundations

The approach of this research in analyzing Shiite political thought is based on the following principles.

- 3.1. Preserving Shiite identity
- 3.2. Acute political struggle

3.3. Supporting the principle of protest action

3.4. Supporting protest movements within the framework of

3.5. Observing the principle of taqiyyah

4. Types of protest movements

Protest movements of the Razavi era can be typified in terms of their nature and origin, as well as their purpose and goal.

4.1. Typology of protest movements in terms of purpose and goal

4.2. Protest movement in terms of nature and origin

5. Planning for managing protest movements

To suppress the successive uprisings of the Alawites, Mamun summoned Imam Ali ibn Musa al-Rida (a.s.) from Medina to Marw and forcibly made him his crown prince. With a realistic understanding of the situation in society, he tried to turn threats into opportunities in the position of a strong planner. First, he tried to seize the position of the Imam in the Shiite school by granting the crown prince to Imam Reza (a.s.) and manage the protest movements by sharing power with the Alawites.

5.1. Realistic understanding of the situation

Perhaps the first point in the difference between Ma'mun's planning and that of the previous caliphs was that Ma'mun had a correct and accurate understanding of the situation of the society compared to the previous caliphs. He knew very well that important parts of the land of his caliphate were in the group of love of the Ahl al-Bayt (a.s.).

5.2. Turning a threat into an opportunity

Ma'mun was well aware of the interest of the public opinion of the society towards the Ahl al-Bayt (a.s.) and the Alawites. Therefore, by granting the position of governor to Imam Reza (a.s.), he tried to disarm the Alawites in their rebellions and to increase the public opinion of the society and his supporters.

5.3. Seizing the personality of the Imam (a.s.)

He tried to seize the popular position and base of Imam Reza (a.s.) for his caliphate and benefit from it. Granting the position of governor also brought another result to the Abbasid caliphate, which was the invitation of the Imam (a.s.) to his imamate; In a way, it was also considered an invitation to the Abbasid

Caliphate.

5.4. Sharing power

Ma'mun tried to manage the protest movements against him by sharing power with the Alawis. Therefore, the fact that the Alawis recognized the Abbasid Caliphate was considered a great advantage for them. In this way, the independent aspect of the title of Imamate of the Alis was lost forever.

6. Imam Reza's measures to counter

Imam Reza, who had faced an intelligent and multifaceted design, tried to neutralize Ma'mun's soft design using methods.

6.1. Understanding Ma'mun's design

The first action of Imam Reza, peace be upon him, was to explore the angles of Ma'mun's clever goals. The Imam devoted all his efforts to taking measures to make Ma'mun hopeless in achieving his goals.

6.2. Taking advantage of opportunities

Although Imam Reza (AS) initially did not accept both the caliphate and the governorship, when he was forced to accept this position with reluctance, he tried to make the most of the political space provided. Therefore, by removing the bottlenecks in the life of the Shiites, the foundations of Shiism were established.

6.3. Explaining the position of the Imam

In Shiite thought, the appointment of the Imamate is a sacred position appointed by God, but Al-Ma'mun tried to desecrate it; in addition to reducing its position, he also confiscated this capacity in favor of the Abbasid Caliphate. Realizing this issue, Imam Reza (AS) tried to distinguish the position of the Imamate in the school of Ahl al-Bayt (AS).

6.4. Denial of sharing in power

Imam Reza (AS) spent all his efforts to deny his participation in the Abbasid Caliphate. The Imam accepted the governorship on the condition that he would not interfere in the dismissals and appointments and would not accept any responsibility.

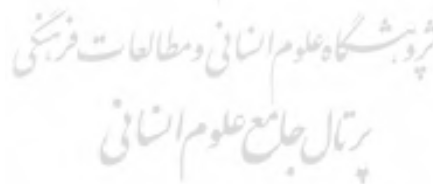
6.5. Introducing the Standard Protest Movement

The most important part of this research is this axis. The Imam made a great effort to both cleanse the Shiite school of deviant protest movements by introducing the standard model in protest movements, in contrast to Ma'mun's plan,

and to eliminate the spirit of uprising and protest; in contrast to Ma'mun's plan to eliminate the spirit of uprising and protest;

7. Conclusion:

Protest movements have always emerged as realities of social life. These movements have greater power and influence when they arise from belief and ideology. With the coming to power of the Abbasids, various groups and currents in society launched protest movements against this political system. The era of Imam Reza (AS) was the peak of the plurality and expansion of protest movements in the Islamic world. Ma'mun Abbasi, considering the socio-political conditions of the society he ruled, tried to manage the spirit of protest and uprising in society by designing a precise plan. To achieve this goal, he tried to benefit from the position of Imam Reza's Imamate against Islam. Imam Reza (AS) also tried to take measures to eliminate the spirit of protest from Ma'mun through multifaceted analysis. Imam Reza (AS) while confronting this design of Ma'mun, also introduced the model of a standard protest movement and distinguished it from deviant protest movements.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جریان‌شناسی سیاسی جنبش‌های اعتراضی در عصر رضوی

سید جواد حسینی^۱

s.j.hosseini66@gmail.com

۱. استادیار گروه جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	علویان همواره به‌عنوان یک گروه معترض سیاسی در حکومت عباسی مطرح بوده‌اند. با افزایش جنبش‌های اعتراضی در عصر رضوی، مأمون عباسی تلاش کرد با طراحی نقشه‌ای نرم‌افزاری، ضمن سرکوب این جنبش‌های اعتراضی، روح اعتراض و قیام علیه حکومت‌های غاصب را در جامعه حذف کند. امام رضا (علیه السلام) با پی بردن به این طراحی تلاش کردند در یک مواجهه سه‌جانبه هم امکان اجرایی شدن نقشه مأمون را بگیرند و هم با معرفی الگوی معیار در جنبش‌های اعتراضی، روح اعتراض و قیام را در جامعه استمرار ببخشند. همچنین در بُعدی دیگر حضرت امام رضا (علیه السلام) تلاش کردند جنبش‌های اعتراضی انحرافی را نیز معرفی کنند. این پژوهش در حقیقت درصدد پاسخ به این سؤال است که امام رضا (علیه السلام) چگونه و مبتنی بر چه گزاره‌ها و مؤلفه‌هایی جنبش‌های اعتراضی مورد تأیید جریان امامت را حفظ و هدایت کردند؟ برای پاسخ به این سؤال به نظر می‌رسد ابتدای می‌بایست گونه‌هایی از جنبش‌های اعتراضی در عصر امام رضا (علیه السلام) را بر شمرده، سپس در مرحله دوم به سؤال اصلی پاسخ دهیم. یافته‌های این مقاله که مبتنی بر روش کتابخانه‌ای و منابع تاریخی و تحلیل داده‌ها بوده، در گونه‌شناسی جنبش‌های اعتراضی در چهار گونه: حکومت، نهضت، انحراف و روش دسته‌بندی خواهد شد؛ همچنین امام رضا (علیه السلام) تلاش کردند با معرفی بایسته‌های الگوی جنبش اعتراضی معیار، روح اعتراض را در جامعه استمرار بخشیده، به نسل‌های آینده شیعه انتقال دهند.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	جنبش، اعتراض، جریان‌شناسی، امام رضا (علیه السلام).

استناد: حسینی، سید جواد: (۱۴۰۳). جریان‌شناسی سیاسی جنبش‌های اعتراضی در عصر رضوی. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۱ - (۷-۴۲).

DOI:10.22034/farz.2025.81606.1153

ناشر: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. تبیین مسئله

برآمدن دولت عباسی در سال ۱۳۲ ق. در کوفه، ساختار قدرت و آرایش جریان‌های سیاسی را آشفته ساخت. بنی عباس گروهی از بنی هاشم بودند که همواره در سایه مشروعیت سیاسی و پایگاه اجتماعی شخصیت‌های برجسته علویان به حیات سیاسی خود ادامه می‌دادند و هویت مستقلی برای خود قائل نبودند (در خشه وحسینی فائق، ۱۳۹۱: ۳۷)؛ چراکه با بودن شخصیت‌های بزرگی نظیر امام علی (علیه السلام)، امام حسن مجتبی (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام)، هیچ شخصیتی در بنی عباس به خود اجازه بروز و ظهور برای کسب قدرت سیاسی و تشکیل حکومت را نمی‌دادند. عبدالله بن عباس که بزرگ‌ترین افتخارش شاگردی مکتب امام علی (علیه السلام) بود، هرگز مدعی خلافت نشد و بعد از شهادت امام علی (علیه السلام) زمینه را برای خلافت امام حسن مجتبی (علیه السلام) هموار ساخت (الله اکبری، ۱۳۸۱: ۳۶).

بعد از صلح امام حسن (علیه السلام) بنی عباس رویه افزوا را برگزیدند؛ اما با آشکار شدن انحطاط قدرت سیاسی بنی امیه، عباسیان طی طرحی برنامه‌ریزی شده، خود را برای قدرت سیاسی آماده ساختند. بنی عباس با انتخاب شعار مبهم «الرضا من آل محمد» توانست شبکه وسیعی از داعیان را سامان دهد و برای کسب قدرت خود را مهیا کند. تشکیلات سازمان دعوت بنی عباس به گونه‌ای حساب شده و دقیق توانست زمینه‌های قدرت را برای بنی عباس فراهم آورد که جریان بنی الحسن از علویان در اولین روز به خلافت نشستن عبدالله سفاح در حیرت فرو رفتند (ملبویی، ۱۳۹۱: ۴۹؛ اصفهانی، ۱۳۸۹: ۳۶۹). سیدجعفر مرتضی عاملی در کتاب الحیاة السیاسة للإمام الرضا (علیه السلام) معتقد است عباسیان به عنوان یک جریان سیاسی طالب قدرت به صورت حساب شده و دقیق با اتخاذ روشی مخفی و شعاری مبهم برای خلافت و قدرت خود زمینه‌سازی می‌کردند (جعفر مرتضی، ۱۳۷۵: ۳۹؛ اصفهانی، ۱۳۸۹: ۳۶۹). همچنین او معتقد است: عباسیان چهره خویش را پیوسته در نقاب علویان می‌پوشاندند، آنان را فریب می‌دادند و معتقد بودند که اگر در فعالیت‌های زیرزمینی خویش پیروز شوند، بیعت‌شان با علویان و تبلیغات‌شان به نفع ایشان زبانی به حال خودشان نخواهد داشت و اگر هم شکست بخورند باز مواضع نفوذ و قدرتی در حکومت پسرعموهای خویش اشغال خواهند کرد (جعفر مرتضی، ۱۳۷۵: ۱۸). ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبیین می‌نویسد در همان اجتماعی که بنی هاشم در ابواء برای بیعت با محمد بن عبدالله نفس زکیه داشتند، پیک‌های بنی عباس که حامل خبر بیعت اهل خراسان با ابراهیم امام بود به بنی عباس رسید و آنان همان لحظه جلسه را ترک کردند (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۳۶۹).

با روی کار آمدن بنی عباس که تنها بخشی از بنی هاشم بودند، این دولت بلافاصله با جنبش‌های

اعتراضی علویان و شیعیان در بازه‌ای طولانی مدت روبه‌رو شد. از نظر علویان، عباسیان افرادی بودند با اینکه سر در بیعت علویان داشتند، حق خلافت آنان را بدون اینکه سهمی در آن داشته باشند، غصب کرده بودند. از این رو با مراجعه به منابع تاریخی این نکته مشخص می‌شود که مهم‌ترین دغدغه عباسیان، نهضت‌های اعتراضی و قیام‌های علویان بوده که ایام امامت امام رضا (علیه‌السلام) اوج جنبش‌های اعتراضی در جامعه اسلامی آن روز محسوب می‌شد. از برآمدن عباسیان تا ولایت عهدی امام رضا (علیه‌السلام) قیام‌ها و جنبش اعتراضی فراوانی علیه بنی عباس از سوی شیعیان و علویان رخ داد (همان: ۳۰۷). تعداد این قیام‌ها و جنبش‌ها به حدی زیاد و خطرناک بود که مدیریت یا سرکوب آن، به یکی از دغدغه‌های اصلی خلفای بنی عباس تبدیل شد تا جایی که منصور عباسی در وصیت‌نامه خود به فرزندش اذعان می‌کند که تنها چیزی که حکومت وی را تهدید می‌کند جنبش‌های علویان است (جعفر مرتضی، ۱۳۷۵: ۴۲)؛ بنابراین خلفای بنی عباس در جست‌وجوی طرح و ابزاری برای سرکوب این قیام‌ها بودند (مطهری، ۱۳۸۵: ۱۱۴).

یکی از این روش‌ها استفاده از ابزارهای سخت و خشن نظیر قتل، حبس، حصر، شکنجه و تبعید بود. منصور دوانیقی و هارون الرشید از خلفایی بودند که با تمام توان تلاش کردند تاریشه علویان را برکنند. با خلافت ۲۲ ساله منصور آن قدر جو اختناق و ترس و شکنجه بر علویان مستولی شده بود که علویان در خود توان مقابله با بنی عباس را نمی‌دیدند. با بررسی منابع تاریخی به نظر می‌رسد در دوره امامت امام رضا (علیه‌السلام) در زمان هارون قیام مهمی از سوی علویان علیه دستگاه حکومت صورت نگرفته است که به طور قطع خشونت بی‌رحمانه و بی‌شمار و نیز کنترل شدید تحرکات علویان از عوامل دخیل در این امر بوده است (در خشه وحسینی فائق، ۱۳۹۱: ۱۲۵)؛ اما این سیاست موفق نبود چراکه بلافاصله بعد از هارون و بروز اختلافات داخلی امین و مأمون بر سر قدرت، علویان از فرصت استفاده کردند و دوباره سر به اعتراض برداشتند (جعفر مرتضی، ۱۳۷۵: ۵۲-۶۰).

با شروع اختلافات بین امین و مأمون زمینه برای قیام دوباره علویان مهیا شد. مسعودی در کتاب خود می‌نویسد زمانی که مأمون خلافت را به دست گرفت، با جامعه‌ای مشحون از جنبش، اعتراض و قیام روبه‌رو بود. پس باید چاره‌ای می‌اندیشید. مسعودی در مروج الذهب این‌گونه می‌نویسد: «به سال یکصد و نود و هشتم مأمون برادر خود قاسم بن رشید را از ولایت‌عهدی خلع کرد. به سال صد و نود و نهم ابوالسرایا سری بن منصور شیبانی در عراق خروج کرد و کارش بالا گرفت، محمد بن ابراهیم به اسماعیل بن ابراهیم بن حسن بن حسن بن علی بن ابیطالب ملقب به ابن طباطبا نیز با وی بود. در مدینه نیز محمد بن سلیمان بن داود به حسن بن حسن بن علی بن علی بن محمد بن جعفر بن محمد بن محمد بن علی بن حسن بن

علی و زید بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی قیام کردند و بر بصره استیلا یافتند. در همین سال ابن طباطبا که ابوالسرایا کسانی را سوی او می خواند وفات یافت و ابوالسرایا محمد بن محمد بن یحیی بن زید بن علی بن حسین را به جای او نهاد و باز در همین سال یعنی به سال یکصد و نود و نهم ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی در یمن ظهور کرد. به سال ۲۰۰ ق. در ایام مأمون محمد بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین رحمة الله در مکه و نواحی حجاز ظهور کرد و کسانی را به جانب خویش خواند. ... او نام امیرالمومنین را برای خود برگزید و جز همین محمد بن جعفر عنوان امیرالمومنین به خود ننهاده بودند ... در همین سال او را پیش مأمون به خراسان بردند، در آن هنگام مأمون در مرو بود ... و هم به روزگار مأمون حسین بن حسن بن علی بن حسین بن علی معروف به ابن افضس در مدینه ظهور کرد. به سال ۲۰۰ ق. مأمون رجاء بن ضحاک و یاسر خادم را پیش علی بن موسی الرضا فرستاد که او را بیاورند» (مسعودی، ۱۳۷۸: ۴۳۹-۴۴۱).

با روی کار آمد عبدالله مأمون، آرایش جریان های سیاسی در جامعه تغییر یافت. مأمون عباسی در یک اقدام کاملاً متفاوت با پیشینیان خود نظیر منصور و هارون الرشید، یکی از سران شاخص علویان را به عنوان ولایت عهدی خود برگزید. این اقدام زیرکانه باعث به هم خوردن معادلات علویان و خلع سلاح آنان شد. امام رضا (علیه السلام) با آگاه شدن از نقشه سیاسی مأمون برای حذف نهضت های اعتراضی علویان در جامعه، با خطر از بین رفتن روح اعتراض و قیام علیه نظام سیاسی نامشروع در بین شیعیان روبه رو بود. همچنین با پذیرفتن اجباری مقام ولایت عهدی (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۷۷۴) در جایگاه یکی از مسئولان صاحب منصب نظام سیاسی منتسب به مأمون عباسی نمی توانست از نهضت ها و اعتراض های شیعی حمایت کند. بروز و ظهور برخی از جنبش های اعتراضی منحرف از اندیشه امامت و تشیع نیز خط مبارزه در تشیع را با خطر جدی روبه رو کرده بود.

در این بین حضرت امام رضا (علیه السلام) در جایگاه امام جامعه می بایست هم روح قیام و اعتراض نسبت به دستگاه غاصب را حفظ کرده و استمرار بخشند و هم لازم بود در جایگاه ولایت عهدی از حمایت علنی از نهضت های اسلامی بپرهیزند. از سوی دیگر با شدت گرفتن جنبش های اعتراضی مختلف و متعدد به دلیل فضای باز سیاسی به وجود آمده، می بایست الگوی معیار در جنبش های اعتراضی به جامعه شیعیان ارائه و آموزش داده شود و مبانی و مولفه های آن بیان شود تا جنبش های اعتراضی منحرف از جنبش های اعتراضی مکتب امامت قابل تمییز باشند. به عبارت دیگر، امام رضا (علیه السلام) با آگاهی از نقشه و طراحی مأمون برای حذف نهضت های اعتراضی علویان با استفاده از جایگاه امام رضا (علیه السلام)، از یک سو با نفی جریان های اعتراضی منحرف و از سوی دیگر با ارائه الگوی صحیح اعتراض شیعی،

تلاش کردند نقشهٔ مأمون را به شکست بکشانند.

این پژوهش در حقیقت درصدد پاسخ به این سؤال است که امام رضا (علیه السلام) چگونه و مبتنی بر چه گزاره‌ها و مؤلفه‌هایی جنبش‌های اعتراضی مورد تأیید جریان امامت را حفظ و هدایت کردند؟ برای پاسخ به این سؤال به نظر می‌رسد ابتدا می‌بایست گونه‌شناسی از جریان‌های سیاسی اعتراضی در عصر امام رضا (علیه السلام) ارائه کنیم و در مرحلهٔ دوم به سؤال اصلی پاسخ دهیم. پژوهش‌های تاریخی زیادی در خصوص قیام‌های علویان و جنبش‌های اعتراضی عصر عباسی شده است؛ اما گونه‌شناسی و تفکیک این جنبش‌ها و همچنین تلاش برای کشف مؤلفه‌های تعامل حضرت امام رضا (علیه السلام) با این جنبش‌ها پژوهش مستقلی نشده است.

نمودار شماره ۱: تبیین مسئله عنصر اعتراض در عصر رضوی

۱-۱. پیشینه و نوآوری پژوهش

پژوهش‌های زیادی در خصوص سیرهٔ سیاسی امام رضا (علیه السلام) منتشر شده است. از جملهٔ این پژوهش‌ها می‌توان به مقالهٔ «نقش مبارزاتی سادات حسینی از آغاز خلافت عباسیان تا شهادت امام رضا (علیه السلام)» نوشتهٔ رضا جعفری نوقاب اشاره کرد. در این مقاله نویسنده با نگاهی محققانه به به نقش مبارزات سادات حسینی در عصر امام رضا (علیه السلام) پرداخته، اما نقد اصلی به این اثر آن است که نویسنده با نگاهی تاریخی تنها به روایت قیام‌های سادات حسینی در عصر رضوی پرداخته و به بعد تحلیلی و ارائه مدل یا الگوی از این مبارزات ارائه نکرده است.

همچنین امیر اکبری در مقالهٔ «واکنش‌های سیاسی امام رضا (علیه السلام) در تقابل با بحران‌های عصر خویش» به صورت اختصاصی به قیام ابن طباطبا پرداخته و از ارائه یک تصویر کلی از نقشهٔ قیام‌ها و اعتراض‌های جریان شیعی خودداری کرده است. نویسندهٔ دیگر نیز به بعد کلامی جریان‌های سیاسی فعال عصر رضوی متمرکز شده است. امان الله شفیعی در مقالهٔ جریان‌شناسی کلامی- سیاسی عصر امام رضا (علیه السلام) (۱۸۳-۲۰۳ ق.) با رویکردی فلسفی به ابعاد

کلامی جریان‌های سیاسی و اثرگذاری فکری و فرهنگی جریان‌های فعال عصر امام رضا (علیه السلام) پرداخته است. این مقاله در نوع خود مقاله‌ای عمیق و محققانه است، اما توجه به ابعاد کلامی منجر به خلأ تحلیل جریان‌شناسی و انضمامی از قیام‌های اعتراضی عصر رضوی شده است.

از این رو، نوآوری این پژوهش در سه رکن است؛ اول، رویکرد جریان‌شناسی به وقایع سیاسی و اعتراضی در عصر رضوی؛ دوم، ارائه الگوی جدیدی از طراحی و اقدام امام رضا (علیه السلام) در مقابل دستگاه بنی عباس از یک سو و جریان‌های اعتراضی و قیام‌های موازی از سوی دیگر و در نهایت رکن سوم نوآوری این پژوهش آن است که بازخوانی تحلیلی از زندگی و زمانه امام رضا (علیه السلام) و کنشگری اعتراضی جریان‌های شیعی را ترسیم می‌کند. متناسب با موضوع و حوزه پژوهش، با استفاده از روش‌های کتابخانه‌ای، تاریخی و اسنادی داده‌ها گردآوری شده و مبتنی بر روش تحلیلی و توصیفی این گزاره‌ها مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند.

۲. مبانی نظری

در تفکر سیاسی تشیع و بعد از واقعه عاشورا روح اعتراض به وضعیت موجود جامعه از بین نرفت، بلکه از شکل قیام علنی به سوی نهضت‌های اعتراضی پیش رفت (خضری، ۱۳۸۷: ۱۷۲-۱۷۳). سوای این مطلب که آیا همه جنبش‌های اصلاحی و نهضت‌های اعتراضی شیعه بعد از قیام عاشورا و واقعه کربلا با تایید امام معصوم بوده یا خیر، در متن منابع تاریخی با سلسله قیام‌ها و جنبش‌های اعتراضی روبه‌رو می‌شویم که در جرگه جنبش‌های شیعی تعبیر و تفسیر می‌شوند (همان: ۱۶۸). به عبارت دیگر فعالیت‌های سیاسی ائمه (علیهم السلام) بعد از واقعه عاشورا تا ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) با دوره‌های قبل و بعد از خود تفاوت‌هایی داشته است. بازه زمانی امامت امام علی (علیه السلام) و امام حسن (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) بازه‌ای بوده که در آن تفکر سیاسی تشیع برای کسب قدرت سیاسی تلاش می‌کند و تصدی مسئولیت را حق ذاتی خود می‌داند. در بازه زمانی ائمه بعد از امام رضا (علیه السلام) نیز به دلیل خفقان و سرکوب شدید عملاً فعالیت‌های سیاسی و جنبش‌های اعتراضی امکان بروز و ظهور نداشتند؛ بنابراین در بازه زمانی قیام عاشورا تا ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) شاهد تعدد جنبش‌های اعتراضی علیه دستگاه اموی و عباسی هستیم. هر چند همه این جنبش‌ها مورد تایید ائمه معصومین (علیهم السلام) نبوده‌اند و همه آنان را نمی‌توان با یک چارچوب تحلیلی تحلیل کرد، اما همه این جنبش‌های اعتراضی مستقیم یا غیرمستقیم در ارتباط با ائمه معصومین (علیهم السلام) بوده و ائمه (علیهم السلام) درباره آن جنبش‌ها اعلام نظر و اعلان موضع داشته‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۱۷).

پس از قیام عاشورا و شهادت امام حسین (علیه السلام) در تفکر تشیع رویکردهای متفاوتی در قبال مبارزه سیاسی و جنبش‌های اعتراضی شکل گرفت؛ اما یکی از مهم‌ترین راهبردهای پسا عاشورایی حفظ روحیه مبارزه و اعتراض علیه دستگاه و نظام طاغوتی بوده است. در این بین ممکن است برخی از گرایش‌های اندیشه سیاسی تشیع به سوی مبارزه علنی و برخی نیز به سوی عافیت‌طلبی گرایش داشته باشند، اما مبتنی بر مکتب اهل بیت (علیهم السلام) ضمن فهم درست قیام عاشورا و حفظ هویت تشیع در مقابل فشار دستگاه حاکمه، روح مبارزه و اعتراض در تفکر تشیع ساری و جاری باشد. مبتنی بر این رویکرد می‌توان در مکتب اهل البیت (علیهم السلام) به یک چارچوب نظری در راهبرد پسا عاشورایی رسید که در این راهبرد ضمن حفظ هویت تشیع و تلاش برای استمرار آن برای نسل‌های آتی، روح مبارزه و جنبش‌های اعتراضی و اصلاحی در مواقع مختلف علنی و حمایت شوند. به عبارت دیگر در راهبرد پسا عاشورایی ائمه (علیهم السلام) در حیطه فعالیت‌های سیاسی اجتماعی به یک چارچوب نظری می‌رسیم که مبتنی بر این چارچوب نظری می‌توان نسبت هر یک از جنبش‌های اعتراضی را فهم و بررسی کرد. این چارچوب نظری مبتنی بر ارکان و محورهایی است.

۱-۲. حفظ هویت تشیع

بی‌شک یکی از مهم‌ترین ارکان فعالیت‌های ائمه (علیهم السلام) حفظ هویت تشیع در مقابل هجمه‌های سنگین جناح رقیب بوده است. به عبارت دیگر تمامی تلاش‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی ائمه (علیهم السلام) را می‌توان ذیل این هدف تعریف کرد. از این منظر، سکوت امام علی (علیه السلام) در سال‌های قبل از خلافت، صلح امام حسن (علیه السلام) و همچنین قیام عاشورا، فعالیت‌های فرهنگی تربیتی امام سجاد (علیه السلام) و فعالیت‌های علمی فقهی امام محمدباقر و امام صادق (علیهم السلام) و فعالیت‌های سیاسی اجتماعی امام کاظم و امام رضا (علیهم السلام) را باید در این محور مشترک دانست. برای مثال صلح امام حسن (علیه السلام) اگر واقع نمی‌شد، چیزی از ارزش‌های اصیل اسلامی باقی نمی‌ماند و امروزه با مفهومی به نام تشیع مواجه نبودیم (همان: ۱۲۲-۱۲۳).

۲-۲. مبارزه حاد سیاسی

رابطه امام معصوم (علیه السلام) با تحولات سیاسی جامعه یکی از سوالات اساسی تاریخ است که با کندی و کوا بسیار قابل جمع‌بندی و بررسی است. مشخص است که ائمه (علیهم السلام) در قبال تحولات سیاسی جامعه خود بی‌اعتنا نبوده‌اند. علاوه بر اینکه بخش مهمی از جنبش‌های اعتراضی علویان ناظر به امر حکومت و ولایت بوده است؛ بنابراین ائمه (علیهم السلام) در بسیاری از جنبش‌ها نقش مستقیم یا غیرمستقیم داشتند (نظری منفرد، ۱۳۸۶: ۲۷) آیت الله خامنه‌ای نیز مبارزه حاد سیاسی را اوج

واکنش سیاسی ائمه (علیهم السلام) نسبت به تحولات روز جامعه می‌داند. «اولاً مبارزه سیاسی یا مبارزه حاد سیاسی که ما به ائمه علسهم السلام نسبت می‌دهیم یعنی چه؟ منظور این است که مبارزات ائمه معصومین (علیهم السلام) فقط مبارزه علمی و اعتقادی و کلامی نبود؛ از قبل از مبارزات کلامی‌ای که در طول همین مدت شما در تاریخ اسلام مشاهده می‌کنید مثل معتزله، مثل اشاعره و دیگران. مقصود ائمه از این نشست‌ها و حلقات درس و بیان حدیث و نقل معارف و بیان احکام فقط این نبود که یک مکتب کلامی یا فقهی را که به آن‌ها وابسته بود، صد درصد ثابت کنند و خصوم خودشان را مفهم کنند، چیزی بیش از این بود» (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۱۷).

۳-۲. حمایت از اصل اعتراض

با توجه به این نکته که مبتنی بر تقسیم وظایف، ائمه معصومین (علیهم السلام) از جنبش‌های اعتراضی که دارای مبانی و مولفه‌های مورد تایید بودند، حمایت می‌کردند. به نظر می‌رسد در کنار مبارزه حاد سیاسی برای تشکیل حکومت در سیره ائمه (علیهم السلام) نوعی تلاش برای برافراشته داشتن پرچم اعتراض در جامعه مشهود است. در همین امتداد می‌توان اعتراض سیاسی را از مقوم‌های اصلی اندیشه سیاسی تشیع دانست که در این ساختار اندیشه‌ای جایگاه مهم تأثیرگذاری بر دیگر مفاهیم دارد.

ائمه (علیهم السلام) هویت اعتراضی خود را به حکومت‌های غاصب همواره حفظ و تلاش می‌کردند این اصل ثابت به‌عنوان یک عنصر هویتی در تمامی فعالیت‌ها استمرار یابد. ائمه در بسیاری از موارد در پشت صحنه حامی جنبش‌های اعتراضی بودند.

۴-۲. رعایت اصل تقیه

تحلیل فعالیت‌های سیاسی اجتماعی ائمه (علیهم السلام) تابعی از برداشت از مفهوم تقیه است. یک تفسیر از رفتار و فعالیت ائمه (علیهم السلام) آن است که ائمه تا ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) مبتنی بر اصل تقیه از فعالیت سیاسی به دور بوده و قیام‌هایی را که در این بازه زمانی رخ می‌داده، تایید نکرده‌اند؛ اما برداشت دیگر از مفهوم تقیه آن است که ائمه (علیهم السلام) مبتنی بر راهبرد تقیه به تقسیم کار در سطوح جبهه روی آوردند. در این رویکرد دوم ضمن پذیرش اصل تقیه به‌عنوان یک اصل اساسی در اندیشه سیاسی تشیع، قدرت توضیح دهنده قیام‌ها و جنبش‌های اعتراضی مورد تایید ائمه (علیهم السلام) را به دست می‌دهد. از این رو در رویکرد دوم تاییدات امام صادق و امام رضا (علیه السلام) از قیام زید بن علی رحمه الله علیه مبتنی بر اصل تقیه و تقسیم کار است. می‌توان این‌گونه بیان داشت در یک قرائت ائمه (علیهم السلام) در دوران پس از واقعه عاشورا با مبنا قرار دادن اصل تقیه به سوی امور

علمی، فرهنگی و تربیتی رفتند و فعالیت سیاسی نداشته‌اند؛ لازمه این طرز فکر منجر به عدم تایید جنبش‌های اعتراضی معاصر اهل بیت (علیهم‌السلام) به خصوص در زمان امامت امام رضا (علیه‌السلام) منجر می‌شود و در نگاهی دیگر با پذیرفتن اصل تقیه برای امام معصوم (علیه‌السلام) به عنوان رأس و هرم تفکر سیاسی تشیع، تقسیم کار برای سایر سطوح انجام می‌شود که یکی از استراتژی‌ها، حمایت و تایید ضمنی قیام‌ها و جنبش‌های اعتراضی شیعیان بوده است. بر این اساس در نگاه دوم قیام مختار ثقفی، قیام زید بن علی و قیام‌ها و جنبش‌های اعتراضی معاصر امام رضا (علیه‌السلام) باید در متن اندیشه سیاسی تشیع بررسی شود و کاوش حول آن صورت گیرد.

۳. کالبدشکافی مفهومی

جنبش‌های اعتراضی نوعی از جنبش‌های اجتماعی هستند که با هدف اعلام اعتراض به یک مسئله در جامعه شکل می‌گیرند. از این رو کالبدشکافی مفهومی در ابتدای کار، ضروری است.

۳-۱. جنبش اجتماعی

در جامعه‌شناسی سیاسی به طور کلی، به آن دسته از حرکت‌های جمعی که در پی تجدید سازمان‌دهی جامعه هستند، جنبش اجتماعی گفته می‌شود. هدف جنبش می‌تواند از براندازی نظام سیاسی اجتماعی موجود و ساختن یک نظام مطلوب تا اعتراض‌ها و اعتصاب‌های روزمره یک زندگی باشد. از این رو بعضی از جنبش‌ها بسیار سازمان یافته‌اند و دارای سازمان و رهبری مشخصی هستند. بعضی دیگر سازمان خیلی سطحی و ضعیف دارند (پناهی، ۱۳۸۹: ۴۰). جنبش‌های قدیمی حول اعتراضات و تلقی‌های مشترک از بی‌عدالتی یکی می‌شدند. برنامه‌هایی که برای بهبود این نارضایتی‌ها طراحی می‌شدند و سبب‌یابی و سپس برای آن‌ها پایه ایدئولوژیکی بسیج را تشکیل می‌دادند. در زمینه جنبش، پیوند میان ایدئولوژی و اعتراضات قوی بود، به نحوی که به لحاظ مفهومی، این پیوند در نظریه‌های اولیه جنبش‌های اجتماعی وجود داشت. ایدئولوژی به منزله تدوین خطاها و بی‌عدالتی‌ها، امری ضروری برای وقوع بسیج به شمار می‌آمد (لارنا و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۸).

۳-۲. اعتراض سیاسی

اعتراض سیاسی به رفتاری فردی یا جمعی اطلاق می‌شود که از سوی فرد یا افرادی برای ابراز

مخالفت و اعتراض خود دربارهٔ تصمیم‌ها، سیاست‌ها و خط‌مشی‌های شبکهٔ رسمی قدرت یعنی حکومت بروز و ظهور پیدا می‌کند. از این رو منظور از اعتراض سیاسی، رفتاری است که از سوی بخشی از جامعه یا از سوی بخشی خارج از جامعه، نسبت به شبکهٔ رسمی قدرت یعنی حکومت ابراز می‌شود. نکتهٔ مهم در این تعریف آن است که این رفتار از آن نظر سیاسی تلقی می‌شود که با مفهوم قدرت به‌عنوان مفهوم محوری در اندیشه و نظام سیاسی پیوند می‌خورد. از این رو، رفتارها و اعتراض‌ها و مخالفت‌هایی را که متعرض حکومت جامعه نمی‌شوند یا از این نظر که بروز و ظهور رسمی ندارند یا از این نظر که قابلیت رصد رفتاری را ندارند، نمی‌توان در دستهٔ مخالفت و معارضة سیاسی جای داد (اپتر و اندرین، ۱۳۸۰: ۲۸).

۳-۳. جنبش اعتراضی

جامعه‌شناسان این مفهوم را دربارهٔ تلاش و کوشش مردم عادی، برای تغییر سیاست‌های تثبیت شده، به کار می‌برند. جنبش‌های اعتراضی مردمی را بسیج می‌کنند که یا دربارهٔ موضوعی آگاهی ندارند یا قدرت ندارند که خود را متشکل کنند و صدای خود را به گوش دیگران برسانند. این جنبش‌ها نیز مانند همهٔ گروه‌های فشار، ممکن است نفوذگرانی را به استخدام خود درآورند و تلاش کنند تا باعث تغییر سیاست سیاستمداران و قانون‌گذاران شوند؛ اما بر خلاف گروه‌های فشار، آن‌ها می‌خواهند از طریق تاکتیک ایجاد مزاحمت و بسیج اعتراضی توجه عموم مردم و رسانه‌های همگانی را نیز به خود جلب کنند، سیاستمداران و قانون‌گذاران را متقاعد کنند و قدرت خود را برای آن‌ها به نمایش بگذارند (عضدانلو، ۱۳۸۴: ۲۳۸-۲۴۱).

۳-۴. جریان‌شناسی سیاسی

در ساده‌ترین تعریف، جریان‌شناسی سیاسی عبارت از شناخت بسترها و چگونگی شکل‌گیری جناح‌ها، گروه‌ها و احزاب سیاسی همراه با تعامل و نزاع میان آن‌ها که پیش از آن نیز آشنایی با مبانی فکری هر یک از آن‌ها، ضروری است، اما غالباً جریان‌شناسی سیاسی با شناخت احزاب و گروه‌های سیاسی مشتبه شده و عده‌ای با همین عنوان صرفاً به معرفی چند یا تعداد زیادی از تشکلهای سیاسی پرداخته‌اند. در مقابل، عده‌ای دیگر نیز به دلیل گسترش موضوع، هرگونه پرداختن به این مقوله را تخطئه و آن را ارزیابی می‌کنند (دارابی، ۱۳۹۰: ۴۰).

۳-۵. جمع‌بندی مفهومی

جنبش‌های اجتماعی در حقیقت بسترهای شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی هستند. به عبارت دیگر، جنبش‌های اجتماعی با داشتن ایدئولوژی مبارزه، هسته فعال رهبری جنبش و توان بسیج توده‌ای برای اهداف مختلف و متعدد در جوامع شکل می‌گیرند؛ اما در قدم دوم آن‌گاه که این جنبش‌ها برای تغییر در روندی از سیاست‌های جامعه فعال می‌شوند و تلاش می‌کنند مخالفت و اعتراض خود را ابراز و اظهار کنند، تبدیل به یک جنبش اعتراضی می‌شوند. جنبش‌های اعتراضی ممکن است با اهداف گوناگونی مطرح و پیگیری شوند، اما اگر یک جنبش اجتماعی اعتراضی، جریان قدرت سیاسی را در جامعه به چالش بکشد، تبدیل به یک جنبش اجتماعی اعتراضی سیاسی می‌شود. قیام‌های علویان در عصر امام رضا (علیه‌السلام) به مثابه جنبش‌های اعتراضی، نظام سیاسی خلافت عباسی را به چالش کشیده بود. قیام‌های علویان هر کدام تلاش می‌کردند تا با گزینش هسته رهبری، هدف‌گذاری مکتبی، بسیج جامعه و... تا به اهداف از پیش تعیین شده خود برسند. طبعاً تلاش برای فهم این جنبش‌های اعتراضی با رویکرد جریان‌شناسی سیاسی در حقیقت منجر به گونه‌شناسی، تفکیک و فهم عمیق‌تر این حوزه خواهد شد.

نمودار شماره ۲: جریان‌شناسی اعتراض‌های سیاسی در عصر رضوی

۴. گونه‌شناسی جنبش‌های اعتراضی

بی‌شک یکی از واقعیت‌های سیاسی در خلافت عباسیان، جنبش‌های اعتراضی و قیام‌های علویان بوده است و این واقعیت سیاسی به گونه‌ای بود که حتی شهرهایی که در گذشته گرایش چندان هم به علویان نداشتند، تلاش کردند خود را به این جنبش‌ها نزدیک کنند. سید جعفر

مرتضی عاملی وضعیت جامعه‌ای را که مأمون بر آن حکم می‌راند این گونه توصیف می‌کند: «ابوالسرایا که روزی در میان حزب مأمون جای داشت، در کوفه سر به شورش برداشت، لشکریانش با هر سپاهی که روبه‌رو می‌شدند آن را تار و مار می‌کردند و به هر شهری که می‌رسیدند، آنجا را تسخیر می‌کردند. حتی در بصره که تجمعه‌گاه عثمانیان بود، علویان مورد حمایت قرار گرفتند به طوری که زیدالنار قیام کرد و همراه با وی علی بن محمد و از پیش نیز علی بن منصور به شورش برخاسته بودند. در مکه و نواحی حجاز، محمد بن جعفر ملقب به دیباج قیام کرد که امیرالمومنین خوانده می‌شد. در یمن ابراهیم بن موسی بن جعفر شورید. در مدینه محمد به سلیمان به داود بن حسن بن حسین ابن علی ابیطالب قیام کرد. در واسط که بخش عمده آن مایل به عثمانیه بود، قیام جعفر بن زید بن علی و نیز حسین به ابراهیم بن حسن بن علی رخ داد. در مدائن محمد بن اسماعیل بن محمد قیام کرد. بالاخره کار به جایی کشیده شده بود که اهالی بین النهرین و شام که به تفاهم با امویان و آل مروان شهرت داشتند، به محمد بن محمد علوی همدم ابوالسرایا گرویده و ضمن نامه نوشتند که در انتظار پیکش نشسته‌اند تا فرمان او را ابلاغ کند (جعفر مرتضی، ۱۳۷۵: ۱۲۲-۱۲۳)؛ اما با کاوش و جست‌وجو درباره این قیام‌ها مشخص می‌شود که همه این قیام‌ها مبتنی بر اندیشه امامیه و مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) نبوده است. در این قیام‌ها اهداف مختلف و متعدد قابل پیگیری و گونه‌شناسی است. برخی از این جنبش‌های اعتراضی برای کسب قدرت و حکومت، برخی دیگر برای اصلاح یا اهداف دیگر بوده است. در ذیل تلاش می‌شود این قیام‌ها از یکدیگر تفکیک و گونه‌شناسی شوند (رضوی، ۱۳۷۵: ۹۹).

به عبارت دیگر، جنبش‌های اعتراضی عصر رضوی از حیث ماهیت و خاستگاه و همچنین غایت و هدف قابل گونه‌شناسی است. برخی از این جنبش‌ها با خاستگاه و ماهیت تشکیل حکومت سر بر می‌آوردند و برخی دیگر نیز با اهداف دیگری نظیر امر به معروف و نهی از منکر یا دفاع از مظلوم و

۴-۱. گونه‌شناسی جنبش‌های اعتراضی از حیث هدف و غایت

بخش مهمی از قیام‌ها و جنبش‌های علویان با هدف تشکیل حکومت رخ داده است. این هدف در نسل اول سادات علوی و به خصوص در بنی الحسن بیشترین نمود را داشت. بنی الحسن همزمان با عباسیان خود را برای کسب قدرت و جانشینی به جای بنی امیه آماده می‌ساختند. تلاش عبدالله محض و فرزندان وی از جمله محمد نفس زکیه و ابراهیم قتیل باخمی در واقع نوعی قیام و اعتراض به غصب حق حکومت علویان از سوی بنی عباس بوده است. اولاد امام حسن (علیه‌السلام) هم به دلیل اینکه نواده رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بودند و هم به دلیل اینکه عباسیان با آنان

بیعت کرده بودند، خود را مستحق خلافت می‌دانستند. در نامه محمد بن عبدالله نفس زکیه به منصور عباسی به‌صراحت به این نکته اشاره دارد که شما حق علویان را غصب کرده‌اید. محمد نفس زکیه در پاسخ نامه منصور عباسی می‌گوید: «... من نیز همانند امانی را که «به من عرضه کرده‌ای به تو عرضه می‌کنم که حق، حق ماست و شما به نام ما دعوی این کار کرده‌اید و به کمک شیعیان ما درباره آن قیام کرده‌اید و به برکت ما توفیق یافته‌اید، پدر ما علی، وصی بود و امام بود، چگونه ولایت او را به ارث برده‌اید در صورتی که فرزندان وی زنده‌اند. و نیز می‌دانی که هیچ کس به طلب این کار بر نیامده که به نسبت و حرمت و وضع، و حرمت نیاکان همانند ما باشد...» (طبری: ۱۳۷۵، ج ۱۱: ۴۸۰۷) از این رو بخش مهمی از علویان برای تشکیل حکومتی که حق خود می‌دانستند قیام کردند و بیشترین تلاش را برای کسب حکومت مصروف داشتند. این تلاش یک‌بار در انتهای دولت اموی و ایام زوال بنی‌امیه و بار دیگر در زمان ابتدای روی کار آمدن بنی‌عباس، مقرون شکست شد. منصور دوانیقی به‌عنوان دومین خلیفه عباسی تمام تلاش خود را برای خنثی کردن قدرت یابی علویان مصروف داشت (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۲۷۷).

همچنین برخی از گروه‌های غیرعلوی جامعه نیز با استفاده از احساسات پاک جامعه نسبت به اهل بیت (علیهم‌السلام) تلاش کردند تا حکومت را به نفع جریان خود مصادره کنند. قیام ابوالسرایا در حقیقت به‌نوعی استفاده از توان و ظرفیت علویان برای کسب قدرت بود. این قیام از سوی ائمه (علیهم‌السلام) تأیید نشده و به آن روی خوش نشان داده نشد. ابوالسرایا خود از نظامیان منسوب به دستگاه عباسی بود، اما وقتی از سوی این نظام سیاسی طرد شد، تلاش کرد با استفاده از محبوبیت علویان جنبش اعتراضی را علیه دستگاه عباسی به راه اندازد (جعفر مرتضی، ۱۳۷۵: ۱۲۲-۱۲۳).

اغلب این جنبش‌های اعتراضی از این منظر که با اندیشه سیاسی مکتب تشیع و اهل بیت (علیهم‌السلام) همخوانی نداشت مورد تأیید ائمه (علیهم‌السلام) قرار نمی‌گرفت. قیام محمد نفس زکیه به رغم احترامی که امام صادق (علیه‌السلام) برای سادات بنی‌الحسن قائل بودند، هیچ‌گاه از سوی حضرت مورد تأیید قرار نگرفتند. همچنین قیام ابوالسرایا نیز از سوی امام رضا مورد حمایت و تأیید قرار نگرفت (ابن بابویه، ج ۲: ۴۵۶).

مبتنی بر اندیشه سیاسی تشیع، قیام، جنبش و اعتراض سیاسی، ابزاری برای تشکیل حکومت اسلامی است. در حقیقت نفس مبارزه و قیام هدف اصلی و غایی نیست. از این نظر در مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) روش‌های مختلفی نظیر بسترسازی، فرهنگ‌سازی، مرجعیت علمی، تقیه و ... به‌عنوان روش‌های مختلف مورد توجه و تأیید قرار می‌گیرد. در این نگرش جنبش‌های اعتراضی مورد تأیید هستند که اولاً حق امامت اهل بیت (علیهم‌السلام) را به رسمیت بشناسند مانند قیام

شهید زید (مفید، ۱۴۱۳ق: ۱۷۰) و ثانیاً با مشورت اهل بیت (علیهم السلام) و ناظر به مکتب اهل بیت و در این راستا باشند مانند قیام شهید فخ. حتی اگر رهبران این جنبش‌های اعتراضی به دلایل مختلف به طور صریح از امام (علیه السلام) نامی به میان نمی‌آوردند، بلکه نزد یاران خود با کنایه از ایشان یاد می‌کردند. «حسین بن علی» صاحب قیام فخ و «یحیی بن عبدالله بن الحسن» می‌گفتند: «قیام ما پس از مشورت با اهل بیتمان بود. با موسی بن جعفر (علیه السلام) در مورد قیام مشورت کردیم و او فرمان قیام داد» (حکیم، ۱۳۸۵: ۱۴۸). ائمه (علیهم السلام) نیز هرگاه قیامی برای اهدافی نظیر امر به معروف و نهی از منکر بوده است، رویکردی حمایتی داشته‌اند. در جریان بیعت بنی‌هاشم در ابواء با محمد نفس زکیه به عنوان مهدی امت، امام صادق (علیه السلام) آنان را از این کار بر حذر داشتند و به پدرش عبدالله بن حسن فرمودند اگر برای هدف امر به معروف و نهی از منکر قیام می‌کنید، تو بر پسر سزاوارتری و از تو حمایت می‌کنیم (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۳۰۵). از این رو، هرچند بنی‌الحسن از علویان با اتخاذ رویکرد اعتراضی و قیامی علیه دستگاه بنی‌عباس با قدرت تمام برای کسب قدرت سیاسی وارد مقابله با دستگاه شدند و در مقابل بنی‌الحسین و مشخصاً ائمه هدی (علیهم السلام) تلاش کردند با زمینه‌سازی نهضت‌های علمی، تاکتیک تقیه ابتدا انقلاب فکری را در جامعه ایجاد و در ورای آن به سمت تشکیل حکومت بروند. از این رو وظیفه امام معصوم (علیه السلام) آن است که روح اعتراض و جنبش را در جامعه زنده نگه دارد و از سوی دیگر به این نکته توجه دارد که نفس این جنبش و اعتراض خود یک هدف میانی و یک ابزار برای نیل به هدف نهایی است. «امامان، به‌ناچار، روند رویدادها به‌ویژه اوضاع نظامی و سیاسی را به صورت غیرمستقیم زیر نظر گرفته، بر آن اشراف داشتند و به دور از چشم حاکمیت و مخفیانه خط حرکت الهی و انقلابی را رهبری می‌کردند و این در حالی بود که حاکمیت نمی‌توانست فعالیت‌های سازمانی این جریان و نیز ارتباط یا عدم ارتباط آن را با امام و مراتب نظارت امام (علیه السلام) بر آن پی ببرد» (حکیم، ۱۳۸۵: ۱۴۲).

۴-۲. جنبش اعتراضی از حیث ماهیت و خاستگاه

بخش دیگری از اعتراض‌های علویان نه برای تشکیل حکومت بلکه برای اهداف دیگری نظیر اصلاح امور، امر به معروف و نهی از منکر، کم کردن فشار به علویان و ... صورت می‌گرفت. در این بین ماهیت جنبش‌های اعتراضی از دو جنبه قابل بررسی است. برخی از جنبش‌های اعتراضی با اهداف مورد تأیید مکتب اهل بیت (علیهم السلام) سازگار بوده و برخی دیگر نیز با ماهیت‌هایی انحرافی مطرح شده‌اند.

قیام شخصیت‌هایی نظیر محمد بن جعفر الدیاج، حسین بن علی بن حسن المثلث معروف

به شهید فخ از ابتدا با هدف تشکیل حکومت نبوده است. در منابع تاریخی علت قیام محمد بن جعفر الدیباج در مکه و نواحی آن امر به معروف و همچنین دفاع از ساحت حضرت زهرا (ع) آورده شده است. ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبیین علت قیام محمد بن جعفر الدیباج را این‌گونه بیان می‌کند که به وی کتابی رسید که در آن نسبت به ساحت حضرت زهرا (ع) جسارت و بی‌احترامی شده بود؛ لذا وی به همراه برخی از علویان در اعتراض به این واقعه قیام کردند (روضاتی، ۱۳۹۲: ۲۵۹؛ ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۷۴۰).

در باره قیام شهید فخ نیز از امام موسی بن جعفر (ع) نقل شده که ایشان صاحب این جنبش اعتراضی را از این منظر که برای هدف مقدس امر به معروف و نهی از منکر قیام کرده است، مورد تأیید قرار داده‌اند. لذا امام موسی بن جعفر (ع) درباره شهید فخ فرمودند: «حسین (شهید فخ) درگذشت، وی به خدا سوگند، او مسلمانی شایسته روزه‌دار، شب‌زنده‌دار، امرکننده به معروف و نهی‌کننده از منکر بود و در میان خاندانش نظیر نداشت (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸: ۱۶۵).

شیخ طوسی، شیخ مفید، علامه حلی، نجاشی، علامه مجلسی، محدث قمی، علامه سید محسن امین و ... او را ستوده‌اند و از شخصیت و قیام او، تجلیل و احترام کرده و ارزش ویژه‌ای برای او قائل شده‌اند (رضوی، ۱۳۷۵: ۸۰). تقریباً در بین جنبش‌های اعتراضی و قیام علویان هیچ قیامی به اندازه قیام شهید فخ بعد از واقعه کربلا مورد تأیید ائمه (ع) نبوده است. امام جواد (ع) می‌فرمایند: پس از واقعه کربلا، قتلگاهی بزرگ‌تر از فخ نیست (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸: ۱۶۵). از این رو به نظر می‌رسد ائمه (ع) مطلق قیام‌ها و جنبش‌های اعتراضی را رد نمی‌کردند؛ اما با رعایت قواعدی برخی از جنبش‌های اعتراضی و اصلاحی را تأیید و تقویت می‌کردند.

گونه‌ای از جنبش‌های انحرافی با اهدافی مغایر اهداف مکتب اهل بیت (ع) بروز و ظهور می‌یافتند. اهدافی نظیر ادعای مهدویت و همچنین قدرت‌طلبی را می‌توان به‌عنوان نمونه جنبش‌های اعتراضی منحرف از مکتب اهل بیت (ع) مطرح کرد. بخشی از اختلاف بنی‌عباس و علویان بر سر موضوع مهدویت بود. با مروری کوتاه و دقت در منابع تاریخی مشخص می‌شود که نام‌های عبدالله، محمد، حسن و مهدی بیشترین تکرار را بین عباسیان و علویان دارد. علویان و عباسیان هر دو مدعی مسئله مهدویت بودند (درخشه وحسینی فائق، ۱۳۹۱: ۶۱). جدای از مباحث کلامی و اخبار غیبی که در این دو خاندان وجود داشت، انحراف در عقیده مهدویت موجب سوءاستفاده جریان‌های سیاسی را فراهم آورد. عباسیان بیشتر برای کسب مشروعیت تلاش می‌کردند خود را مهدی امت بخوانند (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۳۰۵). ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبیین می‌نویسد که مردم به محمد بن عبدالله نفس زکیه دایم «مهدی امت» می‌گفتند (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۹: ۳۰۱)...

به گونه‌ای که کسی در «مهدی» بودن او شک نداشت و این موضوع میان عموم مردم شایع بود، به همین دلیل گروهی از آل ابی طالب و آل عباس و تیره‌های دیگر بنی‌هاشم با او بیعت کرده بودند، سپس مطلبی از جعفر بن محمد (علیه السلام) صادر شد که او به حکومت نخواهد رسید و حکومت در بنی‌عباس خواهد بود» (همان: ۳۳۶). در این بیان ابوالفرج اصفهانی کاملاً مشخص است که جریان‌هایی از جامعه تلاش می‌کردند محمد بن عبدالله نفس زکیه را به عنوان مهدی امت معرفی کنند؛ اما امام صادق (علیه السلام) در مقابل این انحراف ایستادند.

همچنین قیام زید بن موسی بن جعفر به عنوان یک جنبش اعتراضی منحرف از سوی امام رضا (علیه السلام) مطرح شد و حضرت تلاش کردند این جنبش را از هویت جنبش‌های اعتراضی مورد تأیید مکتب اهل بیت (علیهم السلام) متمایز سازند. از حسن بن علی و شاء بغدادی مروی است که گفت در خراسان در مجلس حضرت علی بن موسی الرضا و در حضور ایشان بودم زید بن موسی نیز حاضر بود و جماعتی با آن مجلس وارد شدند. زید بر آنان فخر می‌کرد و می‌گفت ما چنین و چنانیم حضرت ابوالحسن با آن جماعت سخن می‌گفت چون گفت و گوی زید را شنید روی به او کرد و گفت: ای زید آیا گفت و گوی نقالان کوفه که فاطمه فرج خود را حفظ کرد و خدا آتش را بر ذریه او حرام کرد، تو را مغرور کرده است؟ به خدا قسم که این شأن نیست مگر از برای حسن و حسین و فرزند شکمی آن معصومه؛ اما اینکه موسی بن جعفر (علیه السلام) خدا را اطاعت کند، روز را روزه بگیرد و در شب عبادت کند و توانافرمانی او کنی آیا چون روز قیامت وارد شوید در عمل مساوی باشید؟ هر آینه تو بدون جهت عزیزتر از او خواهی بود همانا علی بن الحسین می‌فرمود که از برای نیکوکار ما دو بهره از پاداش و از برای بدکار ما دو مقابل عذاب است. حسن و شاء گوید که آن بزرگوار به من فرمود: ای حسن این آیه شریفه را قرائت می‌کنید (ابن بابویه، ج ۲: ۴۷۸). همچنین حضرت امام رضا (علیه السلام) به دلیل انحراف در جنبش زید النار با اینکه برادر حضرت هم بودند، هرگز با او تکلم نکرد (همان). به نظر می‌رسد در سیره اهل بیت (علیهم السلام) به صورت عام و در سیره رضوی به صورت خاص، جنبش‌های اعتراضی که در هدف یا در روش دارای انحراف بودند مورد تأیید قرار نمی‌گرفتند. قیام محمد نفس زکیه با ادعای مهدویت، قیام ابوالسرایا به هدف تشکیل حکومت، قیام زید النار با روش غلط مورد نقد و رد اهل بیت (علیهم السلام) و امام رضا (علیه السلام) بوده‌اند (محدثی: ۱۳۸۱: ۱۸۲).

۵. طراحی برای مدیریت جنبش‌های اعتراضی

بیان شد که مأمون زمانی قدرت را به دست گرفت که با یک جامعه آشوب‌زده روبه‌رو بود. جنگ داخلی با امین بر سر خلافت، حمایت بنی‌عباس را نیز از او سلب کرد. همچنین تجربه سلف

خود را در سرکوب جنبش‌های اعتراضی علویان نیز پیش رو داشت. پس از موفقیت مأمون در غلبه بر امین، تنها خطری جدی که خلافت عباسی را تهدید می‌کرد، قیام‌های علویان بود، چراکه مردم به‌ویژه در عراق و خراسان دوستدار و علاقه‌مند به خاندان پیامبر ﷺ بودند و در هر جا و هر زمان که یکی از آنان علم مخالفت بر می‌افراشت، به‌سرعت گروهی از مردم گرد وی را می‌گرفتند. اوضاع قلمرو خلافت آشفته بود و مرو مرکز خلافت مأمون از حجاز و عراق که مرکز شورش‌های علویان بود، فاصله بسیار داشت؛ از این رو برای فرونشاندن قیام‌های پیاپی علویان، مأمون امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) را از مدینه به مرو احضار و به اجبار او را ولی عهد خود کرد (الله اکبری، ۱۳۸۱: ۹۸). مأمون به جای درگیری مستقیم با جنبش‌های علویان، طراحی نرمی را در پیش گرفت. مأمون با فهم واقع‌بینانه از اوضاع جامعه تلاش کرد در جایگاه یک طراح قوی تهدیدها را به فرصت تبدیل کند. او ابتدا تلاش کرد با اعطای ولایت‌عهدی به امام رضا (علیه السلام) جایگاه امام در مکتب تشیع را مصادره کند و با سهمیم کردن علویان در قدرت، جنبش‌های اعتراضی را مدیریت کند. این طراحی زیرکانه در نامه‌ای که مأمون به بزرگان عباسی بعد از ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) و در جواب اعتراض آنان نوشته، به‌روشنی مشخص است.

متن نامه به این شرح است: این مرد در خفای از ما، مردم را به امارت خود می‌خواند. ما خواستیم او را ولی عهد خود کنیم تا اینکه دعوتش برای ما باشد و مردم را به سوی ما خواند و با قبولی ولایت‌عهد اعتراف به خلافت ما کرده باشد، و ملک و پادشاهی را از آن ما داند، و کسانی که گول او را خورده و مفتون او شده‌اند بدانند و اعتقاد پیدا کنند که آن درست نبوده و در حق به شک افتاده و سست شوند و بدانند که آنچه مدعی بوده، در کم و زیاد نادرست است، و امر خلافت به امضای ضمنی او از برای ما و مخصوص ماست نه برای او، و ما ترسیدیم که اگر او را بر آن حال رها کنیم به نحوی بر ما رخنه کند و نوعی شکاف ایجاد کند که نتوانیم آن را جلو گیریم، و از ناحیه او بلایی به سر ما آید که طاقت تحمل آن را نداشته باشیم، حال که او را ولی عهد خود کردیم و مرتکب خطایی شدیم و با بلند نمودنش، خود را مشرف بر هلاک کردیم، اکنون جائز نیست در امر او سستی به خرج دهیم و احتیاج داریم که اندک اندک فرودش آریم تا در نظر ملت جلوه دهیم که او لیاقت این امر را ندارد، سپس فکری به حالش کنیم که ماده بلا را از ما قطع کند، و از فکرش خلاص شویم (ابن بابویه، ج ۲: ۱۶۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۴۹: ۱۸۳؛ طبری آملی، ۱۴۱۳: ق: ۳۷۹). مأمون آنچنان به طراحی خود اطمینان داشت که هرگز فکر نمی‌کرد، این طراحی به شکست بینجامد. مأمون عباسی در نامه‌ای که بعدها به عبدالله بن موسی بن جعفر نوشت تا او را به جای برادر ولایت‌عهد دهد، اعتراف کرده که فکر نمی‌کردم پس از واگذاری ولایت‌عهدی به امام رضا، کسی از آل ابی طالب از من بترسد (جعفریان، ۱۳۷۹: ۴۳۵؛ ابوالفرج

اصفهان، ۱۳۸۹: ۶۲۸؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۳۱۲).

۵-۱. فهم واقع‌بینانه از اوضاع

مأمون از اوضاع اجتماعی و سیاسی جامعه فهمی درست و واقع‌بینانه داشته است. شاید اولین نکته در تفاوت طراحی مأمون و خلفای قبل از او نظیر هارون و منصور در همین نکته بود که مأمون نسبت به خلفای قبل از خود فهم درست و دقیقی از اوضاع جامعه داشته است. او به خوبی می‌دانست که بخش‌های مهمی از سرزمین خلافت او دل در گروه محبت اهل بیت علیهم دارند. آیت الله خامنه‌ای در کتاب انسان ۲۵۰ ساله به این نکته اشاره دارند: «هنگامی که مأمون در سال ۱۹۸ ق. از جنگ قدرت با امین فراغت یافت و خلافت بی‌منازع را به چنگ آورد، یکی از اولین تدابیر او حل مشکل علویان و مبارزات تشیع بود. او برای این منظور، تجربه همه خلفای سلف خود را پیش چشم داشت. تجربه‌ای که نمایشگر قدرت و وسعت و عمق روزافزون آن نهضت و ناتوانی دستگاه‌های قدرت از ریشه‌کن کردن و حتی متوقف و محدود کردن آن بود، او می‌دید که سطوت و حشمت هارونی حتی با به بند کشیدن طولانی و بالآخره مسموم کردن امام هفتم در زندان هم نتوانست از شورش‌ها و مبارزات سیاسی، نظامی، تبلیغاتی و فکری شیعیان مانع شود. او اینک در حالی که از اقتدار پدر عباسی خود نیز برخوردار نبود و به‌علاوه بر اثر جنگ‌های داخلی میان بنی‌عباس، سلطنت عباسی را در تهدید مشکلات بزرگی مشاهده می‌کرد، بی‌شک لازم بود به خطر نهضت علویان به چشم جدی‌تری بنگرد. شاید مأمون در ارزیابی خطر شیعیان برای دستگاه خود واقع‌بینانه فکر می‌کرد. فاصله ۱۵ ساله بعد از شهادت امام هفتم تا آن روز و به‌ویژه فرصت پنج ساله جنگ‌های داخلی، جریان تشیع را از آمادگی بیشتری برای برافراشتن پرچم حکومت علوی برخوردار ساخته بود» (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۳۰۸). از این رو مأمون راهی جز مدیریت و کنترل این جنبش‌ها با روشی دیگر نداشت. استاد مدرسی نیز مشکلات متعددی را که مأمون با آن مواجه است بر می‌شمارد (مدرسی، ۱۳۶۷: ۲۴۹-۲۵۵). حجم این مشکلات به‌گونه‌ای بود که مأمون را به طراحی چند بعدی سوق می‌داد.

۵-۲. تبدیل تهدید به فرصت

مأمون به خوبی از علاقه افکار عمومی جامعه به اهل بیت (علیهم) و علویان آگاه بود. به‌گونه‌ای که در سرزمین‌هایی که مقرر بنی‌امیه بوده، گرایش به علویان ظهور داشته است (جعفر مرتضی، ۱۳۷۵: ۱۲۲-۱۲۳) از این رو تلاش کرد با اعطای ولایت عهدی به امام رضا (علیه) هم علویان را در شورش‌های خود خلع سلاح کند و هم بتواند با این کار افکار عمومی جامعه و هواداران خراسانی

خود را بیشتر کند. بعد از کشته شدن امین در منازعه قدرت بین او و مأمون، بنی عباس نیز دست از حمایت مأمون برداشته بودند. لذا مأمون جز با تبدیل کردن همه این تهدیدها به فرصت چاره دیگری نداشت. همان طور که در نامه مأمون به بنی عباس و مخالفان خود در بغداد نوشته، روح این محور یعنی تلاش برای تبدیل کردن تهدید به فرصت دیده می‌شود. مأمون ابتدا زیرکانه خلافت را به حضرت پیشنهاد می‌دهد تا بعدها جای اعتراض برای شیعیان و علویان باقی نگذارد که با جواب قاطع و دقیق امام (علیه السلام) روبه‌رو می‌شود. از سوی دیگر مأمون حتی بعد از اجبار امام رضا (علیه السلام) به ولایت‌عهدی تمامی مناطقی که توسط جنبش‌های اعتراضی علویان تسخیر شده بود به آنان واگذار کرد و ابراهیم بن موسی بن جعفر را امیرالحاج کرد و حتی از گناه محمد بن جعفر الدیباج و زید بن موسی بن جعفر معروف به زیدالنار درگذشت (مطهری، ۱۳۸۵: ۱۲۲-۱۲۳).

۳-۵. مصادره شخصیت امام (علیه السلام)

یکی از مولفه‌های طراحی مأمون مصادره شخصیت امام رضا (علیه السلام) بود. مأمون تلاش کرد از جایگاه و پایگاه مردمی امام رضا (علیه السلام) برای خلافت خود بهره‌برد. اعطای مقام ولایت‌عهدی نتیجه دیگری هم برای خلافت عباسی به از مغان می‌آورد و آن اینکه دعوت امام (علیه السلام) به امامت، خود به گونه‌ای دعوت به خلافت عباسی نیز محسوب می‌شد. لذا مأمون با اجرای این سیاست موفق شد شورش علویان را فرونشاند. گرچه پیش از آن برخی از شورش‌ها و از جمله قیام ابوالسرایا سرکوب شده بود، ولی علویان هنوز حجاز و یمن را در اختیار داشتند و در عراق و دیگر سرزمین‌ها هر لحظه احتمال شورش می‌رفت. در حقیقت مأمون با «الرضا» نامیدن علی بن موسی (علیه السلام) به شورشیان علوی که بیشترین آنان از نودگان امام حسین (علیه السلام) بودند و شیعیان آنان این گونه وانمود کرد که رضای آل محمد (صلی الله علیه و آله) که شما مردم را به او دعوت می‌کنید همین کسی است که اکنون ولی عهد من است و حکومت دست وی افتاده است و دیگر دلیلی وجود ندارد که شورش کنند و اگر هم قیام کنند مردم به دعوت آنان پاسخ مثبت نخواهند داد؛ زیرا بهترین شخصی که شایستگی دارد مصداق الرضا باشد در کنار مأمون و ولی عهد اوست و تمام علویان نیز به برتری و شایستگی او ایمان دارند (الله اکبری، ۱۳۸۱: ۹۸).

۴-۵. سهیم کردن در قدرت

مأمون تلاش کرد با سهیم کردن علویان در قدرت، جنبش‌های اعتراضی علیه خود را مدیریت کند. از این رو این نکته که علویان خلافت عباسیان را به رسمیت بشناسند، خود امتیاز

بزرگی برای آن‌ها محسوب می‌شد. شهید مطهری نیز در تحلیل مسئله ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) بر این نکته اشاره دارد که یکی از دلایل اعطای ولایت‌عهدی به حضرت، برای سهم کردن ظاهری اهل بیت (علیهم السلام) در قدرت و استفاده از آن به وسیله فروکش کردن جنبش‌های اعتراضی بود. «مأمون برای اینکه علویان را راضی کند و آرام نگه دارد و یا لاقلاً در مقابل مردم خلع سلاح کرده باشد، وقتی رأی علویان را بیاورد در دستگاه خودش، قهراً آن‌ها می‌گویند پس ما هم سهمی در این خلافت داریم، حالا که سهمی داریم برویم آنجا؛ کما اینکه مأمون خیلی از این‌ها را بخشید با اینکه از نظر او جرم‌های بزرگی مرتکب شده بودند؛ از جمله زیدالنار برادر حضرت رضا را عفو کرد. با خود گفت بالاخره راضی‌شان کنم و جلوی قیام‌های این‌ها را بگیرم. در واقع خواست یک سهم به علویان در خلافت بدهد که آن‌ها آرام شوند» (مطهری، ۱۳۸۵: ۱۲۲-۱۲۳). بدین ترتیب اختلاف و دشمنی دیرینه‌ای که میان این دو خاندان وجود داشت، خود به خود و به نفع عباسیان از بین می‌رفت. نکته دیگر اینکه با آوردن امام رضا (علیه السلام) در تشکیلات خلافت، فعالیت‌های آن حضرت کنترل و محدود شده و او دیگر نمی‌توانست خود را امام معرفی کند؛ زیرا در این صورت مردم را نه تنها به پذیرش ولایت‌عهدی خود، بلکه حتی برای خلیفه‌ای که جانشینی او را پذیرفته بود می‌بایست دعوت کند. بدین ترتیب جنبه استقلال‌ی عنوان امامت آل علی برای همیشه از بین می‌رفت (جعفریان، ۱۳۷۹: ۴۳۳-۴۳۴).

با ولی‌عهدی امام رضا (علیه السلام)، مأمون از طرف علویان آسوده خاطر شد و حتی برخی از آن‌ها را که بر حجاز و یمن مسلط شده بودند به امارت آنجا گماشت و تمام هواداران آنان را به خود جذب کرد و سپس به دفع دیگر شورشیان پرداخت که خطر چندانی نداشتند. همچنین به مؤلفه‌های دیگر این طراحی نرم می‌توان به محورهای نظیر تظاهر به تشیع، مشروعیت‌سازی سیاسی کاذب، دور کردن اجباری مردم و شیعیان از امام رضا (علیه السلام)، تلاش برای برگزاری مناظره علمی برای بی‌اعتبار کردن جایگاه امام رضا (علیه السلام) را اضافه کرد (درخشه و حسینی فائق، ۱۳۹۱: ۱۴۳-۱۴۵).

نمودار شماره ۳: طراحی مأمون برای خنثی کردن جنبش‌های اعتراضی در جامعه

۶. تدابیر امام رضا (علیه السلام) برای مقابله

امام رضا (علیه السلام) با استقرار اجباری در خراسان، به سرعت دریافتند که با یک طراحی هوشمندانه و چند وجهی روبه‌رو هستند. طراحی نرمی که اهداف مختلف و متعدد داشته و یکی از مهم‌ترین این اهداف آن است که با استفاده از جایگاه امام رضا (علیه السلام) در بین شیعیان و علویان روح اعتراض و جنبش را در بین آنان از بین ببرد. امام رضا (علیه السلام) ابتدا تلاش کردند تا با پذیرفتن ولایت‌عهدی، مأمون را در رسیدن به اهداف خود ناکام بگذارند؛ اما اصرار مأمون بر این کار منجر به پذیرش از روی کراهت ولایت‌عهدی شد. حضرت امام رضا (علیه السلام) بعد از پذیرفتن اجباری ولایت‌عهدی تلاش کردند با استفاده از فرصت‌ها، طراحی نرم مأمون را خنثی سازند.

زنده داشتن روح اعتراض و تأیید جنبش‌های اعتراضی منبعت از مکتب اهل بیت (علیهم السلام) از مهم‌ترین اهداف حضرت امام رضا (علیه السلام) در این وضعیت بود. حضرت در جایگاه امام جامعه می‌بایست روح اعتراض و مبارزه حاد سیاسی را در جامعه حفظ می‌کرد تا در طراحی و نقشه زیرکانه مأمون این هدف حذف نشود. از این روست که شهید محمدباقر صدر یکی از وظایف امامان (علیهم السلام) را حفظ روحیه انقلابی در جامعه می‌داند. «... و دیگری خط تحریک وجدان انقلابی امت اسلام برای آنکه شیعیان در صحنه کارزار اجتماعی صبغه جهادی به دست آورند. این خط به دست کسان

دیگری از شاگردان مکتب امیرالمؤمنان (علیه السلام) در جریان بود و امامان (علیهم السلام) بر اساس آنچه از قراین بر می‌آید، به نظارت و راهنمایی و حمایت از آنان می‌پرداختند» (صدر، ۱۳۹۴: ۶۱۴).

همچنین استاد منذر حکیم در کتاب پیشوایان هدایت حفظ روحیه اعتراض و جنبش‌های انقلابی را یکی از وظایف امامان (علیهم السلام) می‌داند. «بی‌تردید امام معصوم (علیه السلام) مسئولیت دارد تا به ساختار اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی، اجتماعی و سیاسی انسان و جامعه بپردازد. این ایفای وظیفه، مستلزم ایجاد پایگاهی مردمی است که مبتنی بر شیوه اهل بیت (علیهم السلام) و نظریه اسلامی آنان درباره هستی، حیات و جامعه باشد. به همین دلیل به فعالیت سیاسی صرف یا دستیابی به هر قدرت و حاکمیت بسنده نمی‌کند، بلکه فعالیت سیاسی جزئی از وظایف اصلی امام (علیه السلام) بوده و رسیدن به قدرت هدف نبوده که وسیله‌ای برای تحقق بخشیدن به اهداف مقدس راهبر معصوم است و هم امامان معصوم (علیهم السلام) همین هدف را دنبال می‌کردند. ... از همین رو این امامان، به‌ناچار، روند رویدادها، به‌ویژه اوضاع نظامی و سیاسی را به صورت غیرمستقیم زیر نظر گرفته، بر آن اشراف داشتند و به دور از چشم حاکمیت و مخفیانه خط حرکت الهی و انقلابی را رهبری می‌کردند (حکیم، ۱۳۸۵: ۱۴۲). امام رضا (علیه السلام) برای خنثی کردن این طراحی مأمون به تدابیر و اقداماتی دست زدند:

۶-۱. فهم طراحی مأمون

اولین اقدام حضرت امام رضا (علیه السلام) کاویدن زوایای اهداف زیرکانه مأمون بود. حضرت تمام تلاش خود را مصروف داشتند تا با اتخاذ تدابیری مأمون را در رسیدن به اهداف خود ناامید سازند. وقتی حضرت در مقابل اصرار مأمون مبنی بر پذیرش اصل خلافت قرار می‌گیرد، با بیان عباراتی این معنی را می‌رساند که از نقشه او آگاه است. امام به‌صراحت به مأمون می‌فرماید: اگر این خلافت حق توست، مجاز نیستی آن را به دیگری واگذاری و اگر این خلافت حق تو نیست چگونه امری که برای تو نیست به دیگری می‌بخشی؟ (ابن بابویه، ج ۲: ۳۷۹).

هوشمندی امام رضا (علیه السلام) سبب شد تا اهداف مأمون مغلوب شود. آیت الله خامنه‌ای در کتاب انسان ۲۵۰ ساله به این نکته اشاره دارد که امام رضا (علیه السلام) با دقت تمام به طراحی مأمون پی برده است. «در این حادثه امام هشتم علی بن موسی الرضا در برابر یک تجربه تاریخی عظیم قرار گرفت و در معرض یک نبرد پنهانی سیاسی که پیروزی یا ناکامی آن می‌توانست سرنوشت تشیع را رقم بزند، واقع شد. در این نبرد، رقیب ابتکار عمل را به دست داشت و با همه امکانات به میدان آمده بود. مأمون با هوشی سرشار و تدبیری قوی و فهم و درایتی بی‌سابقه قدم در میدانی نهاد که

اگر پیروز می‌شد و اگر می‌توانست آنچنان که برنامه‌ریزی کرده بود کار را به انجام برساند، یقیناً به هدفی دست می‌یافت که از سال ۴۰ هجری یعنی از شهادت علی بن ابیطالب هیچ یک از خلفای اموی و عباسی با وجود تلاش خود نتوانسته بودند به آن دست یابند؛ یعنی می‌توانست درخت تشیع را ریشه‌کن کند و جریان معارضی را که همچون خاری در چشم سردمداران خلافت‌های طاغوتی فرو رفته بود، به کلی نابود سازد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۳۰۸-۳۰۹).

۶-۲. استفاده از فرصت‌ها

هرچند امام رضا (علیه السلام) در ابتدا هم خلافت و هم ولایت‌عهدی را نپذیرفتند؛ اما وقتی مجبور شدند با کراهت این منصب را بپذیرند، تلاش کردند از فضای باز سیاسی فراهم شده نهایت استفاده را ببرند. شیعیان، علویان و محبان مکتب اهل بیت (علیهم السلام) سال‌ها در حکومت بنی‌امیه و بنی‌عباس زندگی سختی داشتند و بسیاری از بزرگان و سردمداران این گروه در مناطق دوردست و صعب‌العبور زندگی می‌کردند که فرصت ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) باعث می‌شد تا دوباره بتوانند خود را تجهیز کنند. در این فرصت پیش آمده، بسیاری از بنیان‌های تشیع در زمان امام رضا (علیه السلام) نظیر مکتب علمی، مکتب فقهی، سازمان وکالت، عقاید شیعه و ... توانستند خود را دوباره بازسازی و تقویت کنند. لذا زمانی که تلاش امام برای نیامدن و نپذیرفتن ولایت‌عهدی سودی نبخشید در پی آن شد تا از این مسئله در جهت اهداف سیاسی خویش بهره‌برد (جعفریان، ۱۳۸۷: ۴۸۳). استاد مدرسی نیز بر این نکته تأکید دارند که ائمه (علیهم السلام) همواره در صدد استفاده از فرصت‌ها برای نشر عقاید مکتب امامیه بودند. «ائمه (علیهم السلام) از همه زمینه‌ها حتی حکومت، در مسیر رسیدن به این هدف استفاده می‌کردند، زمانی که حکومت از ایشان دعوت می‌کرد که به دستگاه حکومتی وارد شوند ائمه (علیهم السلام) نیز این فرصت را برای استفاده از نوعی آزادی و بر حذر بودن از فشار حاکمیت غنیمت می‌شمردند و بدون آنکه امتیازی به حکومت دهند یا آن را تأیید کنند، به نشر مذهب و اندیشه‌های مکتبی خود می‌پرداختند (مدرسی، ۱۳۶۷: ۲۶۴). ورود امام رضا (علیه السلام) به خراسان حرکت گروهی سادات و شیعیان را به ایران در پی داشت. علویان از موقعیت به وجود آمده برای امام رضا (علیه السلام) در حکومت مأمون استفاده کردند و به صورت گروهی راهی ایران شدند (ولایتی، ۱۳۹۲: ۱۲۲). همچنین آزادی نسبی سیاسی جریان‌ها و شخصیت‌های معترض با توجه به فضای به وجود آمده، خود زمینه‌ساز تشکیلات گسترده‌تر شیعیان شد. این آزادی سیاسی به گونه‌ای بود که حتی شاعران معترض دستگاه عباسی نیز در امنیت می‌توانستند اشعار خود را منتشر سازند. به عبارت دیگر رسانه‌های جنبش‌های اعتراضی نیز توانستند فعال شوند و از فرصت به وجود آمده بهره ببرند. «امام رضا (علیه السلام) به سبب آنکه از هوشمندی بیشتری برخوردار بود از آزادی

خود بهره برداری می کرد. شرط امام شرطی اساسی بود زیرا، امام از وجود خود دستگاه حاکمه و نیز از جو آزادی در نشر مکتب خود استفاده می کرد آن هم بدون آنکه حکومت را به رسمیت بشناسد یا در برابر آن خضوعی داشته باشد، بلکه برعکس، امام موضعی مخالف داشت. برای مثال یک بار امام (علیه السلام) در خانه نشسته بود که دعبیل خزاعی که از شاعران مخالف و مبارز به شمار می آمد، وارد خانه شد. وی با آنکه برای پنهان ماندن از مأموران حکومت، سال ها در صحراها و بیابان ها زندگی می کرد، با وجود این به حضور امام آمد و شعری اعتراضی و در مورد فساد و تباهی حکومت بنی عباس خواند» (مدرسی، ۱۳۶۷: ۲۷۱-۲۷۲).

۳-۶. تبیین جایگاه امام

یکی از سیاست های مأمون برای سرکوب کردن جنبش های اعتراضی، تصرف جایگاه امامت در اندیشه تشیع به نفع خلافت بود. به عبارت دیگر، جایگاه و منصب امامت در تفکر شیعه منصبی مقدس و منصوب از جانب خداوند است؛ اما مأمون تلاش کرد با عرفی سازی، تقدس زدایی و این جهانی کردن این منصب علاوه بر کاستن از جایگاه آن، این ظرفیت را به نفع خلافت عباسی مصادره کند. امام رضا (علیه السلام) با دریافتن این موضوع تلاش کردند جایگاه امامت در مکتب اهل بیت (علیهم السلام) را متمایز سازند. از محمد بن سنان مروی است که گفت حضرت ابوالحسن الرضا (علیه السلام) فرمود که ماییم اهل بیت و به سبب رسول خدا حق ما واجب شده است؛ یعنی امامت ما که حقی است از ما برگردن مردم و بر آن ها لازم است که این حق را که از جانب رسول خدا است ادا کنند و هر کسی که از رسول خدا حقی اخذ کند و مثل آن حق را به مردم عطا نکند او را حقی نباشد؛ یعنی همان طوری که رسول خدا چنین حقی را بر ما عطا فرموده بر ما نیز لازم است که حق مردم را ادا کنیم و ایشان را شفاعت کرده و در نزد پروردگار باعث تقرب آن ها شویم (ابن بابویه، ج ۲: ۴۸۲).

۴-۶. نفی سهمیم شدن در قدرت

امام رضا (علیه السلام) تمام تلاش خود را مصروف داشتند که سهمیم شدن خود در خلافت عباسی را رد کنند. حضرت با شرط اینکه در عزل و نصب ها دخالتی نداشته باشند و مسئولیت کاری را نپذیرند، ولایت عهدی را پذیرفتند. لذا حضرت به صراحت می فرمایند که من داخل این موقعیت نشدم مگر اینکه مانند داخل شدن کسی که می خواهد خارج شود (همان: ۱۳۸). حتی حضرت امام رضا (علیه السلام) بعد از پذیرفتن خلافت نیز تلاش داشتند تا از امور خلافت مبرا باشند. از معمر بن خلاد روایت کرد که حضرت رضا (علیه السلام) به من فرمود: روزی مأمون به من گفت: یا ابوالحسن ببین چه

کسی را که مورد وثوق شما باشد می‌توانی به من معرفی نمایی که او را به حکومت بعضی از این شهرهایی که بر علیه ما خرابکاری می‌کنند بگمارم. من گفتم: ای امیر! تو با آنچه با من عهد بسته‌ای وفا می‌کنی من هم به آنچه با تو پیمان بسته‌ام پایدار می‌مانم، من شرطم در قبول ولایت‌عهدی این بود که متعرض این امور نباشم نه آمر باشم نه ناهی، نه کسی را عزل کنم و نه کسی را به کار گمارم، و یا کسی را در پی کاری گسیل بدارم، تا اینکه خداوند پیش از تو مرا از دنیا ببرد، به خدا سوگند خلافت را هیچ‌گاه با خود حدیث نفس نکرده‌ام و فکر آن را در سر نپرورانده‌ام، من در مدینه بودم با همان چهار پای سواری خود در کوچه‌های آن رفت و آمد می‌کردم، و مردم آن سامان و غیر از آنان از من حاجتشان را می‌خواستند، و من آنچه در توانم بود اجابت می‌کردم و حاجتشان را بر می‌آوردم، لذا آنان برای من مانند اعمام (عموهایم) بودند، و نامه‌های من بهر کجا و هر سرزمین و هر کس که می‌نوشتم نافذ بود و می‌پذیرفتند، و شما بر من بر آنچه خداوند به من ارزانی داشته بود چیزی نیفزودی، مأمون تصدیق کرد و گفت: من هم به آن عهدنامه وفا خواهم کرد (همان: ۳۸). این تدبیر امام رضا (علیه السلام) یعنی ورود حداقلی به قدرت، این پیام را به جنبش‌های اعتراضی مورد تأیید مکتب اهل بیت (علیهم السلام) می‌داد که پذیرفتن منصب ولایت‌عهدی در دستگاه بنی عباس به معنای سهیم شدن در خلافت و قدرت نیست و نباید این گمان را ببرند که روحیه اعتراض را رها کنند.

۵-۶. معرفی جنبش اعتراضی معیار

شاید مهم‌ترین بخش این پژوهش همین محور باشد. با مراجعه و کاوش در سیره سیاسی امام رضا (علیه السلام) این نکته مکشوف می‌شود که حضرت تلاش زیادی داشتند تا در مقابل نقشه مأمون، با معرفی الگوی معیار در جنبش‌های اعتراضی، هم مکتب تشیع را از جنبش‌های اعتراضی منحرف پاک سازند و هم در مقابل طراحی مأمون برای حذف روحیه قیام و اعتراض علیه بنی عباس، جنبش‌های اعتراضی را مکتبی و قوی سازند. یکی از این اقدامات معرفی الگوی معیار در جنبش‌های اعتراضی بود. با توجه به کثرت جنبش‌های اعتراضی در بین علویان و همچنین وجود برخی اهداف منحرف در بین این جنبش‌ها و قیام‌های اعتراضی، حضرت امام رضا (علیه السلام) تلاش کردند تا با معرفی یک جنبش اعتراضی معیار، شاخص‌های این حوزه را تبیین کنند.

امام رضا (علیه السلام) در مقابل جنبش اعتراضی انحرافی برادرش زید بن موسی بن جعفر معروف به زیدالنار، جنبش و قیام زید بن علی بن الحسین معروف به زید شهید را به عنوان شاخص معرفی می‌کنند. امام رضا (علیه السلام) شخصیت زیدالنار و اهداف قیام وی و همچنین زمینه‌های مشروعیت قیام وی را مورد نقد قرار داده و بیان می‌کنند کسی که هیچ‌گاه هدف وسیله را توجیه نمی‌کند.

زیدالنار در جنبش اعتراضی خود مرتکب اعمالی شده بود که این اعمال در مکتب امام رضا (علیه السلام) مورد تأیید نبود. به عبارت دیگر امام رضا (علیه السلام) به صراحت به این نکته اشاره دارند ولو اینکه زیدالنار فرزند موسی بن جعفر (علیه السلام) است؛ اما چون از روشی غیر اسلامی برای اهداف خود بهره برده است، انحراف بوده و مورد تأیید نیست. محمد جواد فضل الله نیز به این نکته اشاره دارد که نکوهش حضرت امام رضا (علیه السلام) به معنای نفی جنبش اعتراضی علیه دستگاه بنی عباس نیست، بلکه نفی و نکوهش اعمال غیر مشروع زید النار است. «... چنان که می بینیم امام با اعمال برادرش زید به طور قاطع مخالفت می کند، لیکن منظور آن حضرت از این مخالفت و نکوهش زید این نیست که چرا او نافرمانی سلطان کرده و بر ضد او سر به شورش برداشته است بلکه به سبب اعمال غیر مشروعی است که زید مرتکب شده و بدون تمیز میان گنهگار و بی گناه، امنیت را از مردم سلب و اموال عده ای را تاراج و گروهی را در آتش سوزانیده است ... از این رو می بینیم امام (علیه السلام) در برخورد با برادرش زید، از قیام او بر ضد حکومت ابراز دلتنگی و ناخشنودی نمی کند، بلکه او را نسبت به ارتکاب برخی اعمال که خلاف رضای الهی بوده، سرزنش و توبیخ می فرماید» (فضل الله، ۱۳۷۷: ۱۷۷). علاوه بر معرفی الگوی معیار اعتراض در مکتب تشیع، تلاش برای ایجاد مرجعیت علمی و سیاسی امامت، تجدید و تقویت پایگاه مردمی امامت را نیز می توان از تدابیر میانی حضرت در مقابل نقشه و طراحی مأمون دانست (صدر، ۱۳۹۴: ۶۲۸).

نمودار شماره ۴: تدابیر امام رضا (علیه السلام) برای خنثی سازی طراحی مأمون، حفظ الگوی جنبش اعتراض معیار، حذف جنبش های اعتراضی منحرف

طراحی مأمون برای از بین بردن جنبش‌های اعتراضی	تدابیر امام رضا (علیه السلام) برای حفظ روحیه اعتراض در جامعه
تلاش برای فهم واقع‌بینانه از اوضاع جامعه	فهم طراحی مأمون
تبدیل تهدید به فرصت	استفاده از فرصت‌ها
مصادره شخصیت امام	تبیین جایگاه امام
تظاهر به تشیع	الگوی تشیع معیار
حذف روح اعتراض از جامعه	تقویت روحیه اعتراض
مناظره علمی	مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام)
مشروعیت‌سازی سیاسی	مرجعیت سیاسی اهل بیت (علیهم السلام)
دورسازی مردم از امام	ساخت پایگاه مردمی

جدول شماره ۱: تدابیر امام رضا (علیه السلام) برای خنثی‌سازی طراحی مأمون، حفظ الگوی جنبش اعتراض معیار، حذف جنبش‌های اعتراضی منحرف

۷. نتیجه‌گیری

جنبش‌های اعتراضی به‌عنوان واقعیت‌های زندگی اجتماعی همواره بروز و ظهور داشته‌اند. این جنبش‌ها آن‌گاه که از بسترهای اعتقادی و ایدئولوژی برمی‌خیزند قدرت و اثرگذاری بیشتری دارند. با روی کار آمدن عباسیان، گروه‌ها و جریان‌های مختلفی در جامعه در مقابل این نظام سیاسی دست به جنبش اعتراضی بردند. عصر امام رضا (علیه السلام) نیز با توجه به فضای پیش آمده، زمینه شدت گرفتن این جنبش‌های اعتراضی را فراهم ساخت.

مأمون عباسی با در نظر گرفتن اوضاع سیاسی اجتماعی جامعه‌ای که بر آن حکم می‌راند تلاش کرد با طراحی نقشه‌ای دقیق، روح اعتراض و قیام در جامعه را مدیریت و سرکوب کند. او برای رسیدن به این هدف خود تلاش کرد از جایگاه امامت امام رضا (علیه السلام) بهره ببرد. امام رضا (علیه السلام) با تحلیل چند وجهی جامعه تلاش کردند با اتخاذ تدابیری زمینه حذف روح اعتراض را از مأمون بگیرند و ضمن مقابله با این طراحی مأمون، الگوی جنبش اعتراضی معیار را نیز معرفی کردند و آن را از جنبش‌های اعتراضی انحرافی متمایز ساختند.

گونه‌شناسی و جریان‌شناسی سیاسی جنبش‌های اعتراضی معاصر امام رضا (علیه السلام) زمینه را برای فهم بهتر و عمیق مسائل سیاسی اجتماعی تاریخ اسلام را فراهم می‌کند و شاخص‌های تعامل و طراحی الگو را معین می‌سازد.

منابع و مآخذ

- ابن بابویه، محمد بن علی. (بی تا). **عیون أخبار الرضا**. ترجمه آقانجفی. قم: انتشارات علمیه اسلامیة.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین. (۱۳۸۹). **مقاتل الطالبیین**. ترجمه بهزاد جعفری. تهران: جعفری راد.
- الله اکبری، محمد. (۱۳۸۱). **عباسیان از بعثت تا خلافت**. قم: بوستان کتاب قم.
- ای. اپتر، دیوید و چالرز اف. اندرین. (۱۳۸۰). **اعتراض سیاسی و تغییر اجتماعی**. ترجمه محمد رضا سعیدآبادی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- پناهی، محمد حسین. (۱۳۸۹). **نظریه های انقلاب: وقوع، فرآیند و پیامدها**. تهران: انتشارات سمت.
- جعفر مرتضی، عاملی. (۱۳۷۵). **زندگی سیاسی هشتمین امام (علیه السلام)**. ترجمه سیدخلیل خلیلیان. قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۹). **حیات فکری و سیاسی امامان شیعه**. قم: انتشارات انصاریان.
- حکیم، منذر. (۱۳۸۵). **پیشوایان هدایت، ثامن الائمه حضرت امام رضا (علیه السلام)**. با همکاری سید شهاب الدین حسینی. ترجمه سید حسین اسلامی اردکانی. تهران: مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام).
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۰). **انسان ۲۵۰ ساله**. تهران: نشر موسسه ایمان جهادی.
- خضری، سید احمد رضا. (۱۳۸۷). **تاریخ تشیع**. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
- دارابی، علی. (۱۳۹۰). **جریان شناسی سیاسی در ایران**. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- درخشه، جلال؛ حسینی فائق، سید مهدی. (۱۳۹۱). **سیاست و حکومت در سیره امام رضا (علیه السلام)**. تهران: بنیاد بین المللی امام رضا (علیه السلام).
- روضاتی، سید احمد. (۱۳۹۲). **محمد دیباج فرزند امام صادق (علیه السلام)**. قم: عطر عترت.
- رضوی اردکانی، سید ابوالفضل. (۱۳۷۵). **ماهیت قیام شهید فخر**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- صدر، سید محمد باقر. (۱۳۹۴). **امامان اهل بیت (علیهم السلام)**؛ مرزبانان حریم اسلام. ترجمه: رضا ناظمیان و حسام حاج مؤمن. قم: دارالصدر.
- طبری آملی، محمد بن جریر. (۱۴۱۳). **دلائل الإمامه**. قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة. قم: بعثت.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). **تاریخ الطبری**. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ پنجم. تهران: نشر اساطیر.
- عضدانلو، حمید. (۱۳۸۴). **آشنایی با مفاهیم اساسی جامعه شناسی**. تهران: نشر نی.
- فضل الله، محمد جواد. (۱۳۷۷). **تحلیلی از زندگانی امام رضا (علیه السلام)**. ترجمه سید محمد صادق عارف.
- مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- لارنا انریک و دیگران. (۱۳۹۰). **جنبش های نوین اجتماعی**. ترجمه سید محمد کمال سروریان و علی صبحدل. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۷۸). *مروج الذهب ومعادن الجوهر*. تهران: نشر پاینده.
- ملبوبی، محمدکاظم. (۱۳۹۱). *سازمان وکالت امامیه و سازمان دعوت عباسیان*. قم: نشر معارف.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. بیروت: دارالتراث العربی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۵). *مجموعه آثار*. جلد ۱۸. تهران: انتشارات صدرا.
- مدرسی، محمد تقی. (۱۳۶۷). *امامان شیعه و جنبش‌های مکتبی*. ترجمه: حمیدرضا آذیر. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. قم: کنگره شیخ مفید.
- محدثی، جواد. (۱۳۸۱). *تاریخ سیاسی ائمه علیهم السلام*. تهران: انتشارات مدرسه برهان.
- نظری منفرد، علی. (۱۳۸۶). *نهضت‌های پس از عاشورا*. قم: نشر سرور.
- ولایتی، علی اکبر. (۱۳۹۲). *نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.

References

- Abtahi, M. 2001. Political Protest and Social Change. By David E. Apter and Charles F. Andrain. Tehran: Strategic Research Institute. [In Persian].
- Akbari, M. 2002. The Abbasids: From Mission to Caliphate. Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian].
- Tabari Amoli, M. 1992. Dalā'il al-Imāmah. Qom: Ba'sath. [In Arabic].
- Razavi Ardakani, A. 1996. The Nature of the Uprising of Shahid-e Fakh. Qom: Islamic Propagation Office of Qom Seminary. [In Persian].
- Ashkevari, H. 1999. New Social Movements. By Enrique Larana et al. Tehran: Strategic Research Institute. [In Persian].
- Esfahani, A. 2010. Maqātil al-Ṭālibīyīn. Translated by Behzad Jafari. Tehran: Jafari Rad. [In Arabic].
- Fazlallah, M. 1998. An Analysis of the Life of Imam Reza AS. Translated by Seyed Mohammad Sadegh Aref. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Hakim, M. 2006. Leaders of Guidance, The Eighth Imam, Imam Reza AS. With the collaboration of Seyed Shahabuddin Hosseini. Translated by Seyed Hossein Eslami Ardakani. Tehran: World Assembly of Ahl al-Bayt. [In Persian].
- Islami, H. 2006. Leaders of Guidance, The Eighth Imam, Imam Reza AS. By Monzer Hakim. Tehran: World Assembly of Ahl al-Bayt. [In Persian].
- Jafarian, R. 2000. The Intellectual and Political Life of the Shiite Imams. Qom: Ansarian Publications. [In Persian].
- Khamenei, A. 2011. The 250-Year-Old Man. Tehran: Moasseseh-ye Iman-e Jahadi Publishing. [In Persian].
- Khezri, A. 2008. History of Shiism. Qom: Research Institute of Culture and Thought. [In Persian].

- Majlisi, M. 1983. *Bihār al-Anwār al-Jāmi‘ah li-Durar Akhbār al-A‘immah al-Aṭhār*. Beirut: Dar al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Modarresi, M. 1988. *The Imams of the Shiites and Doctrinal Movements*. Translated by Hamid Reza Azhir. Mashhad: Islamic Research Foundation of Aṣṭan Quds Razavi. [In Persian].
- Mofid, M. 1992. *Al-Irshād fī Ma‘rifat Ḥujaj Allāh ‘alā al-‘Ibād*. Qom: Sheikh Mofid Congress. [In Arabic].
- Malloubi, M. 2012. *The Imami Wikalah Agency Organization and the Abbasid Da‘wah Organization*. Qom: Ma‘aref Publications. [In Persian].
- Mottaheri, M. 2006. *Collected Works*. Vol. 18. Tehran: Sadra Publications. [In Persian].
- Nafisi, Agha. ‘Uyūn Akhbār al-Reza. By Muhammad ibn Ali ibn Babawayh. Qom: Elmiyeh Islami Publications. [In Persian].
- Nazarī Monfared, A. 2007. *Post-Ashura Uprisings*. Qom: Sarwar Publications. [In Persian].
- Ozdonlu, H. 2005. *An Introduction to the Basic Concepts of Sociology*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian].
- Panahi, M. 2010. *Theories of Revolution: Occurrence, Process, and Consequences*. Tehran: SAMT Publications. [In Persian].
- Rouzafī, A. 2013. *Mohammad Dibaj, Son of Imam Sadegh AS*. Qom: Atre Attar Publications. [In Persian].
- Sadr, M. 2015. *The Imams of the Ahl al-Bayt AS; The Guardians of the Sanctum of Islam*. Translated by Reza Nazemian and Hessam Haj Momen. Qom: Dar al-Sadr. [In Arabic].
- Saeedabadi, M Trans.. 2001. *Political Protest and Social Change*. By David E. Apter and Charles F. Andrain. Tehran: Strategic Research Institute. [In Persian].
- Salimi, J; Faegh, M. 2012. *Politics and Government in the Conduct of Imam Reza AS*. Tehran: International Foundation of Imam Reza AS. [In Persian].
- Servatian, M; Sabhdal, A Trans.. 2011. *New Social Movements*. By Enrique Larana et al. Tehran: Strategic Research Institute. [In Persian].
- Tabari, M. 1996. *Tārīkh al-Ṭabarī*. Translated by Abolghasem Payandeh. 5th ed. Tehran: Asatir Publishing. [In Arabic].
- Velayati, A. 2013. *The Role of Shiism in the Culture and Civilization of Islam and Iran*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Zarei, A. 2011. *Political Current Analysis in Iran*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian].
- Ibn Babawayh, M. ‘Uyūn Akhbār al-Riḍā. Translated by Agha Najafi. Qom: Elmiyeh Islami Publications. [In Arabic].
- Āmolī, G. 1998. *Murūj al-Dhahab wa Ma‘ādin al-Jawhar*. Tehran: Payandeh Publishing. [In Arabic].
- Āmelī, J. 1996. *The Political Life of the Eighth Imam AS*. Translated by Seyed Khalil Khalilian. Qom: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. [In Persian].
- Mohaddethi, J. 2002. *The Political History of the Imams AS*. Tehran: Madras-e Borhan Publications. [In Persian].